

Liennytyksen varjossa

**Suomen ja Puolan väliset suhteet 1970-luvulla Varsovan suurlähetystön
näkökulmasta**

**Oulun yliopisto
Historiatieteet
Yleisen historian pro gradu -tutkielma
31.05.2021
Henri Karppanen**

Sisällys

Johdanto	3
I. Puola pysyy osana sosialistista leiriä.....	18
1. Vallanvaihto ei uhka järjestykselle	18
2. Sympaattinen Suomi ja kaupan uudet tuulet.....	25
II. Gierekin vallan kuherruskuukausi	28
1. Ranska ja Pohjoismaat liennytyksen kärjessä.....	28
1.1. Puola avautuu länteen.....	29
1.2. Suomen ja Puolan välinen kauppa ja Itämeren öljy.....	38
2. Sosialistisen yhteisön toiseksi tärkein maa	41
3. Kansantasavallan harmaantuva taivas.....	49
III. Gierekin Puolan loppunäytös	59
1. Puola etsii apua sisäisiin ongelmiinsa ulkomailta.....	60
2. Suomen ja Puolan läheisyys silkkaa mielikuvitusta	65
3. Katolinen kirkko kansantasavallan yhdistäjänä ja erottajana	69
3.1. Liennytyks Puolan ja kirkon välillä.....	70
3.2. Puola ja Suomi vaikenevat uudesta paavista.....	71
4. Talous ja luottamus murenevalla pohjalla	74
Loppulause	81
Lähteet ja tutkimuskirjallisuus	84
Litteet	1

Johdanto

Tämä tutkimus keskittyy Suomen ja Puolan välisiin suhteisiin 1970-luvulla Suomen suurlähetystön näkökulmasta. Maita eivät yhdistä vain Adam Malyszin ja Janne Ahosen kaltaiset mäkihypyn suurtähdet, vaan maiden suhteilla on monia yhdistäviä tekijöitä maantieteellisen läheisyyden lisäksi. Kaikesta huolimatta maiden välisiä suhteita ei ole tutkittu erityisen paljon. Maiden välisistä historiallisista linkeistä tulee mieleen esimerkiksi Sigismund Vaasa 1500- ja 1600-luvuilla, Venäjän keisarikunnan aika sekä itsenäistyminen ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Tämän lisäksi myös kylmän sodan aika voidaan nähdä maita yhdistävänä tekijänä tietyissä määrin: Puolan kansantasavalta osana Neuvostoliiton johtamaa sosialistista maailmaa ja Suomi osana Neuvostoliiton vaikutuspiiriä itsenäisyydestään huolimatta. Luonnollisesti maiden kuuluminen nykyään Euroopan unioniin on tuonut uuden lähestymispinnan Suomen ja Puolan välille.

Diplomatian ja valtioiden välisten suhteiden tutkiminen on relevanttia aina silloin kun siitä on löydettävissä uutta tietoa. Aikaisempi tutkimus Suomen ja Puolan suhteista on lähinnä syventynyt ensimmäisen maailmansodan jälkeiseen aikakauteen, mutta kylmän sodan aikakautta ei ole juuri tutkittu. Maantieteellisen läheisyyden vuoksi maiden tapahtumilla on ollut merkitystä myös toiselle. Esimerkiksi 1980-luvun alun Puolan räjähdysherkkää tilannetta seurattiin Suomessakin mielenkiinnolla. Puolassa syntynyt Solidaarisuus-ammattiyhdistys, joka oli ensimmäinen vapaa ammattiyhdistys sosialistisessa maailmassa, ajoi lopulta myös Puolan ensimmäisenä maana pois sosialistisesta leiristä 1980-luvun lopussa. Aiheen tutkiminen avaa myös Suomen sisäpoliittista toimintaa, kuten esimerkiksi vuoden 1981 ulkoministeriön mustalistauskohua, jossa Suomessa Puola-Solidaarisuus-yhdistyksen jäseniä mustalistattiin, koska ministeriössä pelättiin, että Puolan 1980-luvun tapahtumien aikoihin myös suomalaisella järjestöllä olisi saattanut olla vaikutusta Suomen suhteisiin vieraisiin valtioihin, toisin sanoen suhteisiin Neuvostoliittoon.¹

Suomen ulkosuhteiden tutkiminen ei anna lisää tietoa vain yhteiskunnallisista oloista kyseisenä aikakautena, vaan myös Suomen suhtautumisesta Puolaan ja tavasta ylläpitää kansainvälisiä suhteitaan. Tämä tutkimus kertoo Suomen, mutta osaltaan myös Puolan, ulkopolitiittisesta liikkumatilasta kylmän sodan vuosina. Samalla aiheen kautta voi arvioida myös Neuvostoliiton vaikutusta Suomen ulkopoliittikkaan. Koska aihetta ei ole aikaisemmin lähes

¹ Laakia 2005a, 82.

lainkaan tutkittu, tutkimukselle kylmän sodan aikaisista suhteista on tarvetta. Tutkimus auttaa laajentamaan käsitystä Suomen ulkosuhteista laajemmassa idänsuhteiden kontekstissa.

Tutkimustilanne

Tämä tutkimus on kansainvälisten suhteiden historiaa. Huomioon ottaen tutkimustilanne työni on haastava, sillä aikaisempaa tutkimusta ei ole juuri ollenkaan. Tämä voi johtua pitkälti siitä, että Varsovan suurlähetystön aineisto on ollut Varsovassa aina vuoden 2018 loppuun asti, jolloin sitä alettiin siirtää Suomeen. Epäilemättä myös kielitaito on rajoittanut merkittävästi aikaisempaa tutkimusta. Lisäsyitä ovat varmasti myös suhteiden jokseenkin vähäinen merkitys Suomelle sekä niiden alisteisuus suhteille Neuvostoliittoon. Suomalainen historiankirjoitus on keskittynyt kylmän sodan ajan sisäpolitiikkaan, suhteisiin Neuvostoliittoon ja suomettumiseen ilmiönä 1970-luvun Suomessa. Puola ei ole tarjonnut tarpeeksi mielenkiintoista aihetta tutkimukselle ennen Solidaarisuus-liikkeen nousua.

Mitä Puolan historian tutkimukseen tulee Suomessa, se on aina ollut lähinnä muutaman henkilön varassa ja hekin ovat keskittyneet lähinnä 1800-luvun ja 1900-luvun alun historiaan. Puolan kansantasavallan historiaa Suomessa on tutkittu hyvin vähän, ja tutkimus keskittyy lähinnä 1980-luvun Solidaarisuus-liikkeeseen ja siitä uutisointiin Suomessa, kuten esimerkiksi Juho Nurmen tutkimusartikkeli, joka keskittyy Solidaarisuuteen liittyneeseen uutisointiin suomalaisissa valtaehdissä. Oma kandidaatintutkielmani keskittyi vuosien 1980–1981 väliseen lakkoliikkeen ja Solidaarisuuden nousuun liittyvään uutisointiin ja analysoimiseen suomalaisessa puoluelehdistössä. Tutkimuksessa tuntuu suorastaan olevan musta aukko toisen maailmansodan ja vuoden 1980 välillä.

Ainoan varsinaisen yhtymäkohdan Varsovan suurlähetystöön tekee entisen Puola-Solidaarisuus-yhdistyksen puheenjohtajana toiminut Raimo Laakia artikkelissaan ”Mitä teki Suomen Varsovan suurlähetystö?” osana Solidaarisuuteen liittyvää artikkelikokoelmaa *Solidarnoscin nousu tubosi imperiumin: suomalaisen tukiliikkeen pieni historia*² vuonna 2005. Artikkelilla ei kuitenkaan ole suurta annettavaa tutkimukselle, vaan Laakia harmittelee Varsovan suurlähetystykseen liittyvän tutkimuksen vähäisyyttä. Markku Reimaa on käsitellyt jonkin verran suurlähettiläänä toimineen Ralph Enckellin Varsovassa kirjoittamia raportteja. Aiheeseen on ollut pientä kiinnostusta vuosien ajan, mutta varsinaiseen tutkimukseen asti ei ole vielä päästy.

² Laakia 2005b.

Samoin kuin Suomessa, Puolassakaan ei ole juuri tutkittu kyseistä aikakautta ainakaan Suomen osalta, joten tutkimuskirjallisuutta löytyy hyvin niukasti. Samoin teosten saatavuus on myös heikko. Barbara Szordykowska on kartoittanut artikkelissaan ”Finlandia w świetle historiografii polskiej oraz polskich źródeł archiwalnych”³ Suomea käsittelevää puolalaista tutkimusta, joka hänen mukaansa on selvästi puutteellista,⁴ vaikka Pohjoismaita käsittelevää tutkimusta onkin jonkin verran. Szordykowska esittää, että Suomen ja Puolan kahdenvälisien suhteiden tutkimuksen haittana on ollut puolalaisen arkistomateriaalin epätavallinen valikoivuus ja rajoittuneisuus, minkä takia laajemman kuvan tekeminen on vaikeaa.⁵ Mitä tulee Puolan kansantasavallan ja Neuvostoliiton välisten suhteiden tutkimukseen, puolalaiset historioitsijat eivät ole vuoden 1989 jälkeen muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta tutkineet aikakautta.⁶ Näillä näkymin tutkimukseni perustuu lähinnä suomalaiseen lähdekirjallisuuteen. Tämä ei toki ole este, sillä puolalaisen näkökulman nostaminen suomalaisen rinnalle, sikäli kuin se olisi edes mahdollista, todennäköisesti laajentaisi työtä liikaa.

Suomen Neuvostoliiton-suhteiden osalta tutkimusta löytyy kuitenkin paljon. Suomen kahdenvälisiä suhteita muihin sosialistisen leirin maihin ei ole merkittävästi tutkittu. Tutkimuskirjallisuus keskittyy pitkälti suomettumisen historiaan ja ulkopolitiikkaan. Tätä aihetta on kuitenkin onneksi tutkittu laajasti ja kirjallisuutta on hyllymetreittäin. Vaikka tutkimuskirjallisuus ei varsinaisesti koskekaan Suomen suhteita Puolaan, on siitä paljon hyötyä taustoittamisessa ja Suomen ulkopolitiikan ymmärtämisessä. Merkittäviä teoksia suomettumisen tutkimuksesta ovat kirjoittaneet esimerkiksi Jukka Tarkka, Jukka Nevakivi, Timo Vihavainen ja Jukka Seppinen. Myös Juhani Suomi on kirjoittanut paljon aiheesta, mutta hänen Urho Kaleva Kekkonen keskittyvästä kirjallisuudestakin on ollut paljon apua Suomen Neuvostoliiton-suhteiden ymmärtämisessä.

Suomen ulkopolitiikkasta ja sitä hoitavasta ulkoministeriöstä on niin ikään myös olemassa yleisteoksia ja tutkimuskirjallisuutta. Esimerkiksi merkittävää tutkimusta ovat Timo Soikkasen *Presidentin ministeriö: ulkoasiainhallinto ja ulkopolitiikan hoito Kekkonen kaudella 1*⁷ ja jatko-osa *Presidentin ministeriö 2*⁸, Juhani Paasivirran *Suomen diplomaattiedustus ja ulkopolitiikan hoito itsenäistymisestä talvisotaan*⁹ ja Jorma Kallenaution *Suomi kylmän rauhan maailmassa*¹⁰. Nämä

³ Szordykowska 2002. Suom. ”Suomi puolalaisen historiankirjoituksen ja arkistolähteiden valossa”

⁴ Szordykowska 2002, 688.

⁵ Szordykowska 2002, 684.

⁶ Paczkowski 2002, 278.

⁷ Soikkanen 2003.

⁸ Soikkanen 2008.

⁹ Paasivirta 1968.

¹⁰ Kallenaution 2005.

teokset helpottavat ymmärtämään Suomen ulkosuhteita ja diplomatian hoitoa suuremmissa kuvassa.

Lähdekirjallisuuden puolelta löytyy myös tämän tutkimuksen kannalta merkittäviä teoksia. Vaikka kukaan 1970-luvulla toimineista Suomen Puolan suurlähettiläistä ei ole kirjoittanut omia muistelmiaan, on Markku Reimaa kirjoittanut Ralph Enckellin diplomaattuurasta teoksessaan *Diplomatian taikuri – Ralph Enckell*¹¹, jossa käydään läpi myös hänen aikaansa suurlähettiläänä. Lisää diplomaattista näkökulmaa antavat esimerkiksi Ilkka Pastinen teoksellaan *Uusi maailmanjärjestys – Kylmästä sodasta globalisaatioon*¹². Kirja käsittelee kylmän sodan kansainvälistä ja suomalaista diplomatiaa perustuen Pastisen pitkälle uralle diplomatian parissa. Mielenkiintoisen näkökulman aikakauteen tarjoaa myös Viktor Vladimirovin muistelmat *Näin se oli...*¹³, jossa hän kuvailee Suomen ja Neuvostoliiton välisten suhteiden hoitoa neuvostoliittolaisesta näkökulmasta. Ulkoasiainhallintoon liittyen mainittakoon vielä lähde- teokset *Ulkoasiainhallinnon matrikkeli 1* ja *2*.

Tutkimustehtävä

Työni perimmäisenä tarkoituksena on keskittyä Suomen ja Puolan suhteiden kehitykseen Edward Gierekin valtakautena vuosina 1970–1980 Suomen Puolan-suurlähetystön näkökulmasta. Valtioiden kahdenvälisen suhteiden tutkimus kuuluu ulkopoliittikan tutkimukseen, jossa merkitystä on diplomatialla, maiden välisellä kaupalla ja ihmisten liikkeellä maiden välillä. Kahdenvälisiin suhteisiin liittyy myös yksityisten ihmisten ja yritysten toiminta, mutta tämän tutkimuksen puitteissa ne jäävät työn ulkopuolelle. Ulkoministeriön tarjoaman aineiston perusteella on tarkoitus tutkia, millaisina Suomen suhteet Puolaan nähtiin ja mitä Gierekin aikakaudesta kirjoitettiin.

Tutkimuksen oleellimmat tutkimuskysymykset ovat siis: Millaisina Suomen suhteet Puolaan nähtiin ja miten ne kehittyivät suurlähettiläiden ja väliaikaisten asiainhoitajien raporttien valossa? Kuinka Puolan toimiin ja pyrkimyksiin suhtauduttiin ja millaisia piirteitä niissä oli havaittavissa? Mitä Puolan kehityksestä Gierekin aikakautena haluttiin kertoa Suomeen ja miten siihen suhtauduttiin?

Toisekseen pohdin myös Neuvostoliiton ja Suomen suhteiden merkitystä Suomen Puolan-suhteisiin: missä suhteessa on mahdollista erottaa Puola suhteista Neuvostoliittoon? Suhteita Neuvostoliittoon pidettiin tärkeinä, mutta millaiset olivat suhteet Neuvostoliiton vasalleihin?

¹¹ Reimaa 2013.

¹² Pastinen 2007.

¹³ Vladimirov 1993.

Oliko Puolalla omia ulkopoliittisia tavoitteita ja suuntauksia, jotka eivät olleet suoraan riippuvaisia Neuvostoliitosta? Näihin kysymyksiin on jokseenkin vaikeaa vastata yksistään tässä tutkimuksessa käytetyn aineiston pohjalta, mutta pyrin pohtimaan asioita myös näistä näkökulmista sikäli kuin mahdollista.

Rajaan tutkimuksen ajallisesti yksinomaan Gierekin aikakauteen Puolan johdossa eli vuoden 1970 lopusta aina syksyyn 1980. Tämä muodostaa Puolan kansantasavallan historian kannalta oman aikakautensa, koska Gierekin johtama politiikka erosi oleellisesti edeltäjästään, ja toisaalta hänen jälkeensä Puolassa ajaututtiin vakaviin ongelmiin ja sotatilan julistukseen, mikä muodostaa oman erilaisen aikakautensa. Samoin kansainvälisesti kyseinen aikaväli muodostaa oman aikakautensa rauhanomaisen rinnakkaiselon ja liennytyksen ollessa vahvimillaan. Suomen ja Neuvostoliiton osaltakaan aikakaudella ei tapahtunut merkittäviä muutoksia ulkopoliittikan johdossa. Tämä aikakausi on työn ja ajan määrän kannalta mielekäs.. Puolan talouskehitys ei ollut sosialististen maiden keskuudessa poikkeuksellista. Muissakin SEVin¹⁴ maissa oli turvauduttu länsilainoihin talouden vauhdittajana,¹⁵ mutta Puolassa se henkilöityi oleellisesti Gierekiin. Tutkimus myös käsittelee aikakautta lähinnä suomalaisesta näkökulmasta.

Kyseisenä ajanjaksona Suomen Varsovan suurlähetystössä toimi yhteensä neljä eri suurlähettilästä: Osmo Orkomies, Jussi Montonen, Ralph Enckell ja Taneli Kekkonen. Orkomies toimitti suurlähettilään virkaa vuosina 1967–1972, Montonen 1972–1976, Enckell 1976–1980 ja Kekkonen 1980–1984. Tutkimus etenee kronologisesti, ja jaottelu päälukuihin on syntynyt 1970-luvun tapahtumien perusteella: ensimmäinen pääluku perehtyy vallanvaihdokseen ja Gierekin ensimmäisiin vuosiin. Toisessa pääluvussa keskitytään länsimaiden taloustaantumien ja öljykriisin vaikutuksiin Puolassa. Kolmas pääluku käsittelee vuosikymmenen jälkipuoliskoa ja Puolan kasvavia ongelmia. Puolan ja Suomen välistä kauppaa 1970-luvulla käsitellään päälukujen ohella, sikäli kuin siitä on suurlähetystön raporteissa kerrottu. Kronologisesti rakentuva kappalerakenne palvelee myös tutkimusta siinäkin mielessä, että tapahtumat ajoittuvat kutakuinkin suurlähettiläiden vaihdoksiin.

Puolan kansantasavallan aseman täsmällisemmälle määrittelemiselle on tarvetta, sillä kuten Andrzej Paczkowski toteaa, että Puolan roolia on Puolan ja Neuvostoliiton välisessä suhteessa kutsuttu monella eri nimellä: esimerkiksi satelliittivaltioksi, vasallivaltioksi ja puskurivyöhykkeeksi.¹⁶ Hän käyttää määritelmää vasalli, koska se kuvaa ehkä parhaiten

¹⁴ *Sotsialistitšeskoje ekonomitšeskoje vʹzaimodeistvije*, sosialistinen taloudellinen yhteistoiminta.

¹⁵ Tiisanen 1979, 180.

¹⁶ Paczkowski 2002, 280.

maiden välistä vasallin ja hallitsijan omaista suhdetta, jossa Neuvostoliitto pitää huolen vasallinsa eli Puolan ulkoisesta ja sisäisestä turvallisuudesta, joita Puola ei pystyisi itse turvaamaan. Hallitsija puolestaan käyttää suurempaa valtaa ja hyötyy vasallin palveluksista.¹⁷ Neuvostoliitolle oli hyödyllistä säilyttää tarpeeksi vahvoja itsenäisiä valtioita Keski- ja Itä-Euroopassa, koska ne tukivat Neuvostoliiton omaa kansainvälistä asemaa maailmassa, mutta samalla oli tarpeeksi pitää maita tarpeen pitää maat tarpeeksi heikkoina, jotta ne pysyisivät kurissa ja eivätkä vastustaisi isäntäänsä.¹⁸ Toisin sanoen Puolan kansantasavalta ei pystyisi pystyssä ilman Neuvostoliiton tukea, mutta vasallina tästä hyötyi sekä Puolaa hallinnut Puolan yhtynyt työväenpuolue että Neuvostoliitto, vaikka jälkimmäinen joutuikin tukemaan vasalliaan niin taloudellisesti kuin sotilaallisestikin. Tässä tutkimuksessa käytän myös termiä vasallivaltio Puolan roolista Neuvostoliiton ja Puolan välisissä suhteissa.

Samalla on syytä tarkastella tarkemmin Suomen ja Neuvostoliiton suhteita ja maiden roolia niissä. Suomea ei voi kutsua vasalliksi kuten Puolan kansantasavaltaa, sillä Suomen olemassa-olo ei ollut samalla tavalla riippuvainen Neuvostoliiton tuesta. Päinvastoin Suomen itsenäisyyden turvaamisen vuoksi nähtiin tarpeelliseksi myötäillä ulkopoliittisesti Neuvostoliittoa. Suomi lukeutui Euroopan puolueettomiin maihin, mutta suomalaisen puolueettomuuspolitiikan mahdollisuudet olivat riippuvaisia suurvaltapolitiikan suhdanteista.¹⁹

Suomen ja Puolan suhteissa Neuvostoliittoon on ainakin neuvostoliittolaisen diplomaatti Viktor Vladimirovin mukaan se yhdistävä tekijä, että maita kohtaan harjoitettu politiikka muotoutui Neuvostoliiton kommunistisen puolueen keskuskomiteassa, eikä suinkaan Neuvostoliiton ulkoministeriössä²⁰. Tämä oli tavallista Neuvostoliiton suhteissa muihin sosialistisiin maihin, mutta poikkeuksellisesti Suomi nähtiin Neuvostoliittoon ystävällisesti suhtautuvana maana, ja maita lähensivät presidentti Kekkonen luottamukselliset suhteet Neuvostoliiton korkeimpaan johtoon, joka luonnollisesti tukeutui puolestaan omaan puoluekoneistoonsa ja keskuskomiteaan toiminnassaan.²¹ Näin ollen Suomea koskevat päätöksetkin oli luonnollisempaa käsitellä keskuskomiteassa ulkoministeriön sijaan.

¹⁷ Paczkowski 2002, 280–281.

¹⁸ Paczkowski 2002, 281.

¹⁹ Jakobson 1993, 154.

²⁰ Vladimirov 1993, 211–212.

²¹ Vladimirov 1993, 212.

Lähteet ja menetelmät

Diplomaattisen edustuston tehtäviin kuuluu muun muassa ”tutustuminen kaikkiin laillisin keinoin vastaanottajavaltion oloihin ja tapahtumiin sekä niistä tiedottaminen lähettäjävaltion hallitukselle.”²² Tämän työn konkreettinen tulos on raporteissa, taustaselvityksissä, lehdistökatsauksissa ja tiedotteissa. Raporttien tekemisessä toivottiin erityisesti käytettävän ensi käden lähteitä eli virkamiehiä ja muita diplomaatteja rajoittumatta vain julkisiin tiedotusvälineisiin.²³

Suomen Varsovan suurlähetystön arkisto ei ollut valitettavissa käytettävissä vaihtojaksoni aikana Puolassa syyskuun 2018, koska materiaalia oltiin siirtämässä Suomeen. Onneksi kuitenkin ulkoministeriön arkisto tarjoaa kopiot kaikista Varsovasta lähetystä raporteista ja vuosikertomuksista. On tietenkin mahdollista, että suurlähetystön arkistoon verrattuna ulkoministeriön arkistossa on pieniä puutteita, ja toisaalta kuva voi olla kapeampi ilman suurlähetystön muuta aineistoa. Ulkoministeriön arkiston materiaali antaa joka tapauksessa hyvän käsiteltävän kokonaisuuden tutkimukseen: aineisto on tutkielman kannalta yhtenäinen eikä hajanaisuutta ollut juuri havaittavissa tutkimuksen kannalta oleellisilta vuosilta. Ainoat ulkoministeriöltä tiedettävästi puuttuvat asiakirjat ovat suurlähetystön vuosikertomukset vuosilta 1973 ja 1974, mutta sillä ei ole tämän tutkimuksen kannalta merkitystä. On tietysti mahdollista, että joitain asiakirjoja on yhä salattuna, mutta pidän tätä kuitenkin epätodennäköisenä ja tutkimuksen kannalta merkityksettömänä.

Työni pääaineistona käytän suurlähettiläiden, tai toisinaan väliaikaisen asiainhoitajan (tästedes va. asiainhoitaja), Suomen ulkoministereille vuosien 1970–1980 aikana kirjoittamia raportteja. Suurin osa aineistosta koostuu lyhyistä luonteeltaan tiedottavista raporteista, joissa ei juuri oteta sen kummemmin kantaa käsiteltävään aiheeseen. Tämän kaltaisissa raporteissa Suomeen ilmoitetaan esimerkiksi poliitikkojen vierailuista Puolaan tai Puolasta muualle, pienistä tapahtumista, eri maiden välisistä sopimuksista Puolan kanssa ja Suomea koskevista tai kiinnostavista kirjoituksista lehdistössä. Toisinaan myös näissä raporteissa on mainittu tutkimuksen kannalta mielenkiintoisia analyttisiä tiedonmurusia. Sen sijaan suurlähettiläiden raporteissa ulkoministereille kirjoitetaan suurlähettiläiden omia näkemyksiä ja analyysseja Puolan poliittisista hamoista, tapahtumista ja ulkosuhteista. Raportteja on määrällisesti paljon tutkimusajanjaksolta, mutta valtaosa niistä on tiedottavia ja yhden sivun pituisia.

²² Diplomaattisia suhteita koskeva Wienin yleissopimus, artikla 3, elektr. dokumentti.

²³ Soikkanen 2003, 340.

Mielenkiinto keskittyy juuri suurlähetystön analysoiviin raportteihin, joiden pituus voi vaihdella yhdestä kymmeneen sivuun.

Tällaista aineistoa tutkittaessa onkin kiinnitettävä huomiota siihen, mitä asiakirjan kirjoittaja on painottanut ja toisaalta jättänyt pois.²⁴ Samalla on otettava huomioon, että asiakirjojen syntymiseen ovat voineet vaikuttaa kirjoittajien henkilökohtaiset motiivit.²⁵ Esimerkiksi Saksan demokraattisen tasavallan Suomen suurlähettiläiden Osmo Kockin ja Kuuno Honkosen tapaa on moitittu suppeaksi ja asemamaan arvostelua vältteleviksi.²⁶ Myös sosialististen maiden viranomaisten kritisointi on koettu vaikeaksi sosialisminvastaisen leiman pelossa, ja eroja on havaittu raportoidun ja koetun välillä lukuisissa haastatteluissa.²⁷ Tätä niin sanottua kansainvälisten suhteiden lähdekriittistä metodia sovellan myös omassa tutkimuksessani.

Samalla on muistettava, että raportteja on kirjoitettu tutkimusaikakauden ja saatujen tietojen valossa. Raportit perustuvat usein lehdistötietoihin tai keskusteluihin eri poliitikoiden tai kollegoiden kanssa. Näin ollen raportteja ei voida pitää täytenä totuutena, vaan niiden kirjoittajat ovat aikaansa ja tietokanaviinsa sidottuja. Lisäksi mietittävää herättää se, kuinka luotettavaa viranomaisilta ja lehdistöstä saatu tieto oli maassa, jossa vallitsi sensuuri – kysymys, jota toisinaan pohdittiin myös suurlähetystön raporteissa. Toisaalta raportointiin ovat voineet vaikuttaa suurlähettiläiden suhteet ulkoministeriön virkamiehiin, ulkoministeriön ja presidenttiin, mutta tähän kysymykseen on vaikea vastata yksin suurlähetystön raporttien perusteella. Soikkasen mukaan Kekkonen seurasi nimityksiä ja suurlähettiläiden osalta hän myös tunsu ehdokkaat päällisin puolin.²⁸ On syytä olettaa, että Kekkosella oli suhteita ainakin poikaansa Taneli Kekkoseen ja pitkäaikaiseen puolueettomuuspolitiikan arkkitehtiin Ralph Enckelliin. Enckellin sanotaan ihailleen Kekosta, ja Kekkonen puolestaan piti häntä työkykyisenä, mutta luonteeltaan vaikeana, mikä heijastui välien viilentymiseen myöhemmin.²⁹

Seppänen kiinnittää omassa tutkimuksessaan huomiota myös tiedon saatavuuteen suurlähettiläiden asemamaassa: Neuvostoliiton kaltaisessa tiukasti kontrolloidussa järjestelmässä suurlähettiläiden ja muiden ulkomaisten tahojen mahdollisuus saada luotettavaa tietoa olivat rajalliset, mikä vaikutti myös asemamaan raportoinnin

²⁴ Nevakivi, Hentilä & Haataja 1993, 164.

²⁵ Nevakivi 1993, 57.

²⁶ Soikkanen 2008, 416.

²⁷ Soikkanen 2008, 415.

²⁸ Soikkanen 2003, 47.

²⁹ Soikkanen 2003, 170.

varauksellisuuteen ja varovaisuuteen eri tilanteiden analysoimisessa.³⁰ Seppäsen haastattelema lähetysneuvos Aarno Karhilo kuvailee oikeellisen tiedon saantia Moskovassa vaikeaksi, koska virallisten neuvostoviranomaisten ”kiiltokuvatiedon” taakse näkeminen oli vaikeaa, ja jäljelle jäi ulkomaisten diplomaattien, kirjeenvaihtajien ja muiden tutkijoiden välinen ”huhumylly”, jossa tiedot sekoittuivat spekulatiivisiksi ja luotettavuudeltaan kyseenalaisiksi.³¹ On syytä olettaa, että Puolassa oli samoja ongelmia luotettavan tiedon saannissa.

Toinen asia, johon on syytä myös kiinnittää huomiota, on tiedon kulkuun asemamaasta Suomeen. Esimerkiksi Suomen Neuvostoliiton suurlähettiläänä toiminut Jaakko Hallama ohitti tietovuotojen pelossa ulkoministeriön raportoimalla arkaluontoisissa tapauksissa henkilökohtaisesti kirjeitse presidentille tai tapaamisissa presidentin kanssa.³² Karhilon mukaan Hallaman suhde Kekkoeseen oli kuitenkin erilainen verrattuna normaaleihin lähettiläisiin ja tavallisen diplomaattisen käyttäytymisen ulkopuolella.³³ Suomen mukaan Kekkonen luotti Hallamaan ja hänellä oli myös läheiset suhteet Hallaman perheeseen.³⁴ Hallaman ja Kekkonen läheisten suhteiden takia onkin vaikeaa arvioida, että mitä ja kuinka paljon informaatiota on mahdollisesti kulkenut ulkoministeriön ohi Puolan suurlähettiläiltä suoraan presidentille. Tällaisesta tiedosta ei luonnollisestikaan ole merkintöjä ulkoministeriön arkistossa.

On hyvä myös mainita parilla sanalla ulkoministerien merkityksestä Suomen ulkosuhteiden hoidossa Kekkonen aikana. Pastinen toteaa, että Kekkonen oli pitkälti oma ulkoministerinsä, ja presidentille läheisten suurlähettiläiden kanssa asioita käsiteltiin usein ulkoministerin ohi.³⁵ Ulkoministerin varsinaiseksi työksi jäi usein maan edustaminen ulkopoliittikan aktiivisen muovaamisen sijaan.³⁶

Koska tutkimus perustuu ulkoministeriön aineistoihin suurlähetystön arkiston sijaan, on huomioitava, että kokonaiskuva voi olla rajoittuneempi. Tällä on myös vaikutus tutkimuksen rajaukseen, mutta tässä tapauksessa auttavasti, sillä keskittyminen juuri raportteihin ja vuosikertomuksiin tekee aineistosta yhdenmukaista ja helpottaa analysointia. Aineistoa tutkiessa on otettava huomioon historiallinen konteksti erityisen tarkasti.

³⁰ Seppänen 2007, 250–251.

³¹ Seppänen 2007, 250.

³² Seppänen 2007, 253.

³³ Seppänen 2007, 252.

³⁴ Suomi 1998, 282–283.

³⁵ Pastinen 2007, 211.

³⁶ Ibid.

Historiallinen konteksti

Toinen maailmansota tarkoitti Euroopassa suuria mullistuksia, jotka muovasivat Euroopan uudelleen. Liittoutuneiden toiminta Saksan voittamiseksi ei kuitenkaan luonut kestäväää pohjaa yhteistyölle, vaan maailma jakautui mustavalkoisesti Yhdysvaltain johtamaan kapitalistiseen maailmaan ja Neuvostoliiton johtamaan sosialistiseen maailmaan. Kylmä sota oli saanut alkunsa näiden kahden erilaisen järjestelmän kilpailusta, jota käytiin kaikilla kuviteltavissa olevilla aloilla kulttuurista urheilun ja avaruuskilpaan. Euroopan pienempien maiden oli sopeuduttava vallitsevaan ilmapiiriin, osin pakolla kuten Puolassa, osin omaa itsenäisyyttään suojellakseen kuten Suomessa.

Puolan kansantasavalta syntyi toisen maailmansodan jälkeen Neuvostoliiton myötävaikutuksesta. Maan rajat ja väestö olivat muuttuneet merkittävästi aikaisempaan Puolan toiseen tasavaltaan verrattuna.³⁷ Maa oli siirtynyt huomattavasti lännemmäksi Puolan menetettyä alueensa nykyisen Valko-Venäjän ja Ukrainan alueella ja saatuaan vastineeksi Saksan itäiset alueet. Samalla väestö oli lähes yksinomaan puolalainen sodan jälkeisten väestön- ja rajansiirtojen takia. Vuonna 1948 maan sosialistipuolueiden yhdistyessä syntyi Puolan yhtynyt työväenpuolue (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*), joka hallitsi maassa aina vuoteen 1989 saakka. Huolimatta siitä, että Puola jäi rautaesiripun taakse, niin maassa oli joitain hyvin omintakeisia piirteitä verrattuna muihin sosialistisiin veljesmaihin, mikä tunnettiin niin sanottuna puolalaisena sosialismina ja sen erikoispiirteinä. Esimerkiksi katolisen kirkon asema säilyi maassa vahvana huolimatta hallituksen pyrkimyksistä vähentää kirkon valtaa maassa. Puola oli myös ainoa sosialistisen leirin maa, jossa maatalous pysyi pääasiassa yksityisten talonpoikien käsissä kollektivisoinnin sijaan. Puolan poliittisessa järjestelmässä toimi myös muita puolueita PYTP:n lisäksi, vaikka käytännössä niiden vaikutusvalta oli näennäistä ja asema Puolan parlamentissa Sejmissä paikkamäärältään pieni.

Neuvostoliiton johtamassa sosialistisessa maailmassa Puolan kansantasavallan asema oli marssijärjestyksessä toinen väestönsä ja pinta-alansa puolesta. Puolan asema Neuvostoliiton vasallijärjestelmässä Euroopassa oli tärkeä linkki Saksojen ja Neuvostoliiton välillä, joten Puolan hallitseminen oli ”valtatie” Eurooppaan.³⁸ Paczkowski on tutkinut kylmän sodan aikaisia Puolan suhteita Neuvostoliittoon ja hänen mukaansa suhteet on jaettavissa kahteen aikakauteen: vuosiin 1944–1956 ja 1956–1989.³⁹ Ensimmäiselle aikakaudelle kuvaavaa olivat

³⁷ Puolalaisessa historiankirjoituksessa ensimmäisen maailmansodan jälkeen uudelleen itsenäistynyt Puola tunnetaan Puolan toisena tasavaltana. Ensimmäiseksi tasavallaksi on nähty Puola-Liettuan valtioliitto, joka katosi kartalta Preussin, Itävallan ja Venäjän jakaessa alueen keskenään 1700-luvun lopussa.

³⁸ Paczkowski 2002, 281.

³⁹ Paczkowski 2002, 283.

hyvin läheiset suhteet Neuvostoliiton kanssa ja puolalaisten kommunistien vallan lujittaminen, jossa apuna olivat neuvostoliittolaiset neuvonantajat ja upseerit, puna-armeijan joukot ja henkilökohtaiset keskustelut puolalaisten kommunistien ja Josif Stalinin välillä.⁴⁰ Stalinin kuoleman jälkeen vuonna 1953 suhteet Neuvostoliiton ja vasallien välillä hitaasti löystyivät, mutta uuden aikakausi alkoi vasta 1956, jolloin Puolan silloinen stalinistinen johtaja Bolesław Bierut (1892–1956) kuoli, ja puolueen johtoon siirtyi Władysław Gomułka (1905–1982), jonka aikakausi on nähty puolalaisen autonomian kasvuna.⁴¹ Gomułkan kausi puolueen johdossa kesti aina vuoden 1970 joulukuun.⁴²

On sanottu, että 1970-luku oli Puolassa viimeinen yritys rakentaa reaaliosialismia.⁴³ Gomułkan ajan omavaraisuuspolitiikka oli epäonnistunut, ja hänen aikansa puolueen johdossa oli lopullisesti ohi vuoden 1970 joulukuussa, jolloin hinnankorotusten aiheuttamat lakot taltutettiin voimalla, mikä oli omiaan laskemaan jo valmiiksi matalaa Gomułkan suosiota. Puolueen johtoon astui Edward Gierek (1913–2001), jonka valtakausi kesti aina vuoden 1980 syksyyn asti. Hänen valtakaudellaan Puola kehittyi taloudellisesti nopeasti ja aktivoitui ulkopoliittisesti.⁴⁴ Poliittikka pohjautui teollisuuden kehittämiseen ja uudistamiseen länsilainojen ja länsimaisten lisenssien turvin, joiden oli tarkoitus kasvattaa puolalaisen teollisuuden vientiä. Mallia Gierek oli Puolan talousuudistuksille saanut Unkarista.⁴⁵ Gierek oli edeltäjänsä verrattuna avoimempi niin talouden kuin kulttuurin saralla. Hänen kaudellaan painostettiin erityisesti raskaaseen teollisuuteen ja infrastruktuurin rakentamiseen jatkuvasti kaupungistuvassa Puolassa. Esimerkiksi autonomistajien määrä nousi 450 000:sta yli kahteen miljoonaan vuosien 1970 ja 1980 välillä.⁴⁶ Toisessa maailmansodassa tuhoutunut Varsovan kuninkaanlinna rakennettiin uudestaan ja ulkosuhteita länsimaihin parannettiin.⁴⁷ Jotkut tutkijat ovat nähneet Gierekin avoimuuden länteen johtuneen hänen persoonallisuudestaan, mutta kyse on myös Neuvostoliiton ja lännen välillä vallinneesta liennytyksestä suhteissa ja yleisestä sosialistisen maailman avautumisesta länteen.⁴⁸

Asiat näyttivätkin menevän hyvään suuntaan Gierekin valtakauden ensimmäisinä vuosina. Vuoden 1973 öljykriisi ajoi länsimaat lamaan, mikä vaikutti myös Puolan vientiin radikaalilla tavalla. Ulkomaisten luottojen ja lainojen turvin uudistetun teollisuuden tuotteilla ei ollut

⁴⁰ Paczkowski 2002, 284–285.

⁴¹ Paczkowski 2002, 289–290.

⁴² Hovi 1993, 186.

⁴³ Werblan 2001, 108.

⁴⁴ Lukowski & Zawadzki 2006, 305.

⁴⁵ Tiisanen 1979, 70.

⁴⁶ Lukowski & Zawadzki 2006, 310.

⁴⁷ Lukowski & Zawadzki 2006, 304–305.

⁴⁸ Paczkowski 2002, 293.

mahdollisuuksia kilpailla länsimaisilla markkinoilla laskusuhdanteessa, mikä vaikutti Puolan ulkomaankaupan tappiollisiin kauppataaseisiin. Hallinnon oli pakko nostaa kuusi vuotta jäädytettyinä olleita hyödykkeiden hintoja saadakseen talouttaan tasapainoon. Vuonna 1976 hintoja nostettiin keskimäärin 60 prosentilla, mikä ajoi kansalaiset välittömästi lakkoilemaan ja protestoimaan.⁴⁹ Kansan rauhoittaminen onnistui peruuttamalla hintojenkorotukset 1976, mutta puolue löysi itsensä samasta tilanteesta 1980, jolloin talouden korjaamiseksi hintoja oli nostettava. Hinnankorotukset ajoivat työläiset lakkoihin, joita yritettiin rauhoittaa neuvotteluilla työläisten kanssa. Näiden neuvottelujen tuloksena syntyi sosialistisen maailman ensimmäinen puolueesta riippumaton vapaa ammattiyhdistys Solidaarisuus syksyllä 1980. Suostuminen neuvotteluihin ja vapaan ammattiyhdistyksen syntyminen olivat kuitenkin liikaa, mikä johti henkilövaihdoksiin Puolan yhtyneen työväenpuolueen johdossa, jolloin Gierekin korvasi Stanisław Kania. Lopulta lakkoliike jouduttiin kieltämään joulukuussa 1981, jolloin Puolassa julistettiin sotatila rauhoittamaan tilanne maassa.

Toisen maailmansodan jälkeen Suomessa jouduttiin tunnustamaan ulkopoliittikan uusi todellisuus, mikä tarkoitti varovaista pyrkimystä puolueettomuuteen ja Neuvostoliiton huomioimista erityisesti maan ulkopoliitikassa. Onpa kylmän sodan aikaa verrattu myös Suomen suuriruhtinaskunnan asemaan keisarillisen Venäjän alaisuudessa 1800-luvulla, jolloin Suomen ja Venäjän välillä käytiin kädenvääntöä Suomen asemasta.⁵⁰ Vuonna 1948 Suomen ja Neuvostoliiton välillä solmittiin sopimus ystävydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta eli YYA-sopimus, joka satoi Suomen ulkopoliittisesti Neuvostoliiton vaikutuspiiriin. Ulkosuhteiden hallinnassa korostuivat erityisesti presidentin asema, ja kaikki Paasikiven-Kekkonen ulkopoliittisesta linjasta poikkeaminen nähtiin neuvostovastaisuutena, mikä johti myös itsesensuuriin lehdistössä ja politiikassa.⁵¹ Ulkopoliittista liikkumatilaa yritettiin hankkia korostamalla Suomen puolueettomuutta ja toimimalla aktiivisesti esimerkiksi Yhdistyneissä kansakunnissa (tästedes YK)⁵². Suomen toiminta ei pyrkinyt vain varjelemaan maan puolueettomuutta, vaan pyrki jopa aktiivisesti kehittämään YK:n turvallisuusneuvoston toimintakykyä.⁵³ Suomen puolueettomuuden vahvistamiseen tähtäsi myös Suomen tarjous toimia Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin (Etyk) isäntämaana ja aktiivisuus sen koollekutsumisessa.⁵⁴

⁴⁹ Davies 2005, 471.

⁵⁰ Penttilä 1993, 52.

⁵¹ Penttilä 1993, 48.

⁵² Jakobson 1993, 159.

⁵³ Jakobson 1993, 161.

⁵⁴ Jakobson 1993, 163.

Suomen Puolan-suhteet ja Varsovan suurlähetystö

Suomen kahdenvälisiä suhteita Puolan kanssa on hoitanut ulkoministeriön alaisuudessa toimiva Suomen Varsovan suurlähetystö. Lähetystö on ollut toiminnassa vuodesta 1919. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen vastaitsenäistyneet maat katsoivat parhaaksi luoda lähetystötasolla toisiinsa diplomaattiset suhteet, mihin liittyi myös 1920-luvun alun niin sanottu reunavaltio politiikka, jonka pyrkimyksenä oli kehittää Suomen, Baltian maiden ja Puolan yhteistyötä. Erityisesti Puolan taholta yhteistyötä valtioiden välillä yritettiin kehittää liittolaissopimukseksi, mutta maiden erilaiset intressit kaatoivat kaiken paitsi kaupallisten suhteiden kehittämisen.⁵⁵ Suhteita ylläpidettiin toisen maailmansodan syttymiseen asti toiminnan lakatessa sotavuosiksi. Suomen ja Puolan sotienvälisiä suhteita on kuvattu hyviksi. Maita yhdistivät samansuuntaiset tavoitteet, mutta suhteisiin vaikuttivat paljon ajanjakson suurvaltojen väliset ongelmat ja Puolan ja Suomen suhteet suurvaltoihin.⁵⁶

Diplomaattitason suhteiden ylläpitäminen jatkui uudelleen Suomen ja Puolan solmittua uusista diplomaattisuhteista 1945. Tutkimuskirjallisuuden pohjalta on ollut jokseenkin vaikea tehtävä suoraan määritellä Suomen ja Puolan välisiä suhteita sodanjälkeisenä aikana. Mainintoja sieltä täältä Puolasta on kuitenkin löydettävissä. Yleisesti ottaen Puolan suhteet Pohjoismaihin viilentyivät niin poliittisesti, kaupallisesti kuin kulttuurillisesti sodan jälkeen rajallisista suhteiden parantamisyrittämisistä huolimatta.⁵⁷ Vuoden 1956 jälkeen oli kuitenkin havaittavissa kasvavaa aktiivisuutta kansainvälisissä suhteissa Puolan osalta, mitä ilmensivät muun muassa pyrkimys Itämeren muuttamisesta ydinaseettomaksi ”rauhan mereksi” ja ydinaseettoman vyöhykkeen rakentamisesta Keski-Eurooppaan.⁵⁸

Vuoden 1958 yöpakkasina tunnettu Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden hetkellinen heikentyminen vaikutti myös muiden sosialististen maiden suhtautumiseen Suomea kohtaan: esimerkiksi Puolaan suurlähettilääksi vuonna 1958 nimitetty Jorma Vanamo sai epäystävällisen ja viileän vastaanoton ulkoministeri Rapackin luona, mutta myöhemmin ulkoministerin suhtautuminen suurlähettilääseen oli muuttunut.⁵⁹ Tältä pohjalta voinee todeta, että suhtautuminen Suomeen riippui ainakin osittain Neuvostoliiton Suomen-suhteista.

Puolalainen historioitsija Tadeusz Cieslak kuvasi maiden välisiä suhteita vuonna 1983 hyviksi toisen maailmansodan jälkeen suhteiden pääpainon ollessa taloudellisessa yhteistyössä, jossa

⁵⁵ Paasivirta 1968, 79.

⁵⁶ Pullat 1997, 174.

⁵⁷ Szordykowska 2002, 681.

⁵⁸ Kallenautio 2005, 65–65.

⁵⁹ Kallenautio 2005, 96.

kivihiltä vaihdettiin paperiin ja selluun.⁶⁰ Vuonna 1964 allekirjoitettiin ensimmäinen kauppasopimus, joka helpotti ja laajensi kauppaa maiden välillä,⁶¹ ja vuonna 1973 alkoi lauttaliikenne Gdańskin ja Helsingin välillä.⁶² Cieślak näki suhteiden kehitykselle vielä paljon molemminpuolisia mahdollisuuksia ja suhteiden olevan aktiivisemmat kuin koskaan aikaisemmin historiassa, mistä osoituksena olivat suomalaisten poliitikkojen vierailut Puolassa sekä maita yhdistävät aloitteet rauhan ja kehitysmaiden auttamisen puolesta.⁶³

Tutkimuskirjallisuutta lukiessa on jokseenkin huomattavissa, että kylmän sodan aikana Varsovan suurlähetystö ei ollut Suomen kannalta kriittisin lähetystö. Tätä tukevat myös suurlähettiläiden valinnat, sillä Orkomiehen, Enckellin ja ehkä Kekkosenkin kohdalla on havaittavissa, että virka edusti heille sopivan rauhallista ja helppoa virkaa ennen eläkeikää. Montosen kohdalla puolestaan Varsova oli toinen paikka, jossa hän oli suurlähettiläänä.⁶⁴ Soikkanen nostaa esiin, että Rooma ja Madrid edustivat useille diplomaateille turvallista viimeistä virkaa ennen eläkettä, ja toisaalta esimerkiksi Sofia ja Bukarest tunnettiin eräänlaisina rangaistusvälineinä.⁶⁵ Näin ollen voisi ajatella, että Varsova on edustanut toisen luokan lähetystöä, joka ei ollut yhtä tärkeä kuin Moskova, Lontoo tai Pariisi, mutta toisaalta ei mikään pahamainen rangaistus töpeksineelle diplomaatille. Varsova oli kohtuullisen tärkeä maantieteellisen läheisyytensä ja erityisesti Puolan kivihilen vuoksi, mutta ulkopoliittisesti Puola oli Neuvostoliiton vaikutusvallassa, joten suurlähetystö tuskin oli kovinkaan tärkeä vaikuttamisen kanava sosialistiseen maailmaan. Kokonsa puolesta Varsovan suurlähetystö edustaa pientä lähetystöä. 1970-luvun puolivälissä suurlähetystö sai uuden rakennuksen Chopinin kadulla, jossa toiminta jatkuu edelleen.⁶⁶

On myös merkkejä siitä, että Puolan salainen poliisi olisi seurannut Suomen suurlähetystön toimintaa Varsovassa. Taneli Kekkoesta on löytynyt myöhemmin merkittäviä määriä Puolan salaisen poliisin dokumentteja.⁶⁷ Tämän pohjalta on vaikea sanoa, seurattiinko samalla tavalla myös aikaisempien suurlähettiläiden toimintaa, mutta on todennäköistä, että ainakin jollain tasolla. Tämän vaikutusta suurlähetystön toimintaan on vaikea arvioida ensinnäkin sen takia, että salainen poliisi suoritti toimiaan luonnollisesti salassa, vaikka jonkinasteinen seuranta oli oletettavaa ja yleistä sosialistisissa maissa. Toiseksi senkin takia, että suurlähetystössä ei

⁶⁰ Cieślak 1983, 322.

⁶¹ Ibid.

⁶² Cieślak 1983, 325.

⁶³ Cieślak 1983, 323.

⁶⁴ Nuoreva & Rautio 1996, 30–31.

⁶⁵ Soikkanen 2003, 124.

⁶⁶ Suomen Varsovan suurlähetystön verkkosivut.

⁶⁷ Soikkanen 2008, 190.

haluttu syyttää isäntämaata vakoilusta. Vuosina 1974 ja 1975 Puolan salainen poliisi kuitenkin murtautui suurlähetystöön, joten selvää oli, että toimintaa seurattiin. Tässä tapauksessa murtojen syynä oli Neuvostoliiton epäily Suomen sotilasiamies Jouko Lintusen suorittamasta vakoilusta Puolassa, jolloin Neuvostoliiton taholta tuli käsky Puolan salaiselle poliisille etsiä todisteita vakoilusta: sotilasiamiestä seurattiin peräti kolmen vuoden ajan.⁶⁸ Suurlähetystöä ja diplomaattien asuntoja on voitu seurata erilaisin elektronisin laittein, kuten on todettu tapahtuneen Moskovassa, Itä-Berliinissä, Sofiassa ja Bukarestissa, joskin Varsovan lähetystön rakennusta ei tarkastettu tämän varalta.⁶⁹

⁶⁸ ”Puolan salainen poliisi murtautui Suomen lähetystöön 70-luvulla”, Yle 16.4.2004.

⁶⁹ Soikkanen 2008, 426–427.

I. Puola pysyy osana sosialistista leiriä

Tässä luvussa käsittelen 1970-luvun ensimmäisiä vuosia, jotka edustavat muutosta Puolan kansantasavallan politiikassa henkilövaihdosten myötä. Muutokset Puolan johdossa sattuiivat mielenkiintoiseen aikaan, sillä Tšekkoslovakian miehityksestä oli kulunut vasta reilut kaksi vuotta. Tämän lisäksi Puolassa kansa oli ilmaissut tyytymättömyytensä puoluejohtoon, eikä sen suosiota ainakaan nostanut useita kymmeniä ihmishenkiä vaatinut tapa, jolla lakot kukistettiin. Tilanteen rauhoittamiseksi Gomulka joutui syrjään Gierekin noustessa puolueen ensimmäisen sihteerin paikalle. Vallanvaihdokseen liittyy luonnollisesti aina kysymys politiikan mahdollisesta muuttumisesta, mikä olikin ajankohtainen kysymys Puolassa vuoden 1970 lopussa. Puolue joutui rauhoittamaan kansaa hintojenkorotusten peruuttamisella ja lupauksilla elintason paranemisesta, mutta samalla se joutui ottamaan huomioon Neuvostoliiton ja muiden sosialististen valtioiden asettamat rajat uudistuksilleen.

Vuodesta 1967 suurlähettiläänä Varsovassa toimi Osmo Orkomies (1912–1996), jonka virkakaudella kyseiset muutokset Puolan johdossa tapahtuivat. Varsova edusti Orkomiehelle eräänlaista rangaistusta, sillä aiemmin hän oli toiminut ulkoasiainhallinnon poliittisen osaston päällikkönä, mutta ura tässä asemassa kariutui hänen saadessaan pääministeri Paasion, ulkoministeri Karjalaisen ja valtiosihteerin Hallaman vihat niskaansa ollessaan tavoittamattomissa Moskovan vierailun aikana syksyllä 1966.⁷⁰ Pastinen on kuvannut Orkomiestä tyyneksi, humoristiseksi, toisinaan jopa kevytmielisesti asioihin suhtautuvaksi henkilöksi, joka tietoisesti asetti elämän mukavuudet töiden edelle ja ei yrittänytäkään tavoitella merkittävintä mahdollista diplomaattiuraa.⁷¹ Tämä on nähtävissä epäsuorasti myös hänen tavassaan raportoida ulkoministeriölle, sillä monet vuosikymmenen ensimmäisistä raporteista on kirjoittanut va. asiainhoitaja.

1. Vallanvaihto ei uhka järjestykselle

Joulukuun 1970 hinnankorotusten yhteydessä syntyneet lakot olivat ajaneet Puolan hallituksen ahtaalle, ja lakot nujerrettiin väkivalloin, mikä johti puolueen pääsihteerin vaihdokseen. Kuvaavaa ehkä Orkomiehen tapauksessa olikin, että kaksi ensimmäistä suurlähettilään raporttia vallanvaihdoksen jälkeen kirjoitti väliaikainen asiainhoitaja Osmo Väinölä 30.12.1970, josta myös alkaa tämän tutkimuksen varsinainen tutkimusajanjakso.

⁷⁰ Soikkanen 2003, 176.

⁷¹ Pastinen 2007, 192–193.

Raportissa käsiteltiin ensin Gomulkan persoonaa, jota luonnehdittiin lujatahtoiseksi, isänmaalliseksi ja vastuuntuntoiseksi, mutta toisaalta myös itsepäiseksi, pitkävihaiseksi ja naiiviksi.⁷² Samalla todettiin, että hänet toi valtaan työväestön tyytymättömyys, mutta samalla tavalla valtaan tuli Gierek, jota luonnehdittiin joviaaliksi ja henkilöksi, jota jäykät menetelmät eivät sitoneet. Avauspuheessaan hän oli kritisoinut aikaisempaa politiikkaa, joskin mainitsematta Gomulkaa edes nimeltä, ja lupasi avoimempaa päätöksentekoa yhdessä työväen, tiedemiesten ja teknologien kanssa. Väinölä kirjoitti, että Gierek oli ainoa kompromissiratkaisu silloiseen tilanteeseen. Samalla Väinölä totesi, että Gierekin tehtävä tuli olemaan uuden poliittisen tyylin luominen, uuden hengen tuominen puolueeseen sekä puolueen ja kansan väliseen suhteeseen, mutta ei kuitenkaan pitänyt häntä liberaalina, vaan Gierek oli ”ennen kaikkea järjestyksen mies sanan täydessä merkityksessä”.⁷³ Väinölä näki kuitenkin Puolan uudella johdolla olevan hyvät mahdollisuudet onnistua rakentamaan luottamusta puolueeseen ja yhdistämään kansaa. Hän ei ainakaan tässä yhteydessä tuonut esille Gierekin mahdollisia suhteita ulkomaille tai hänen mahdollista vaikutustaan maan ulkopolitiikkaan. Ainoa maininta uuden ensimmäisen sihteerin ulkomaansuhteista rajoittui Neuvostoliiton suhteisiin, joissa ei ollut moitittavaa, mikä oli myös osasy syy hänen valinnalleen puolueen johtoon.⁷⁴ Gierekin oli mahdollista palauttaa kansan luottamus puolueeseen, mutta samalla nähtiin, että Gierekin suhteessa Neuvostoliittoon ei ollut huomauttamista.

Samana päivänä lähetetyssä toisessa raportissa Väinölä kirjoitti Puolan yhtyneen työväenpuolueen johdosta ja sen muutoksesta tarkemmin.⁷⁵ Hänen mukaansa Gomulkan syrjäyttämisen yhteydessä oli syrjäytetty samalla kertaa koko hänen voimaryhmänsä puolueen johdossa. Väinölä analysoi, että Gomulkan ja hänen kannattajiensa niskoille oli laitettu kaikki aikaisempi byrokratia, ja uuden puoluejohdon tavoitteena oli selvempi puoluekoneisto ja aloittaa keskustelut Puolan talouden kokonaisuudistuksesta, jonka muotoa ei tässä yhteydessä kommentoitu tarkemmin. Väinölä ei nähnyt Gierekin tuovan ainakaan välittömästi lisää vapautta:

Tähänastisista lausunnoista on selvästi pääteltävissä, että Gomulkan seuraajien enemmistö tuskin tulee riskeeraamaan poliittisilla reformeilla demokratisoimismielessä. Tämän

⁷² Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 30.12.1970, R-1036/248. Ulkoministeriön arkisto (UMA)

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 30.12.1970, R-1038/250. UMA

suuntaan käyviä lupauksia ei ole annettukaan ja uskallettua olisikin vakuuttaa Puolan kansalle, että se Gomulkan kukistumisen jälkeen saisi enemmän vapautta.⁷⁶

Ensisilmäyksellä katsottaessa Gierek ei tuntunut tuovan muutosta olosuhteisiin Puolassa, ei varsinkaan poliittista muutosta. Sosialismi Puolassa ei ollut uhattuna, ja tilanne pysyi puolueen hallinnassa, vaikka puoluejohtoa olikin vaihdettu. Gierek ei ollut liberaali johtaja, kuten Väinölä oli jo todennut edellisessä raportissaan, vaan päinvastoin Gierek oli korostanut kurin, velvollisuuden ja puoluejohdon ja työläisten välisen rauhan merkitystä. Kansan rauhoittamiseen pyrittäisiin muilla keinoilla kuin järjestelmän muuttamisella. Tärkein sanoma raporteissa oli, ettei sosialismi ollut kaatumassa Puolassa, vaikka Gierek oli edeltäjäänsä verrattuna erilainen johtaja.

Sivuhuomiona merkittävää on, että presidentti Urho Kekkosen päiväkirjasta löytyi tismalleen sama Gomulkan luonnetta kuvaileva kommentti, joka oli raportissa R-1036. Erikoista tästä tekee sen, että päiväkirjaan lainaus raportista oli lisätty 23.12.⁷⁷, mutta ulkoministeriön raportti lähetettiin vasta 30.12. Tässä tapauksessa tieto vallanvaihdosta oli ilmeisesti kulkeutunut nopeammin presidentille ohittaen ulkoministeriön kokonaan. Tämä kuitenkin osoittaa sen, että ulkoministeriön arkistossa voi olla paikoitellen puutteita, ja että tietoa on kulkenut Puolasta mahdollisesti useamminkin ensin presidentille tai kokonaan ulkoministeriön ohi. Tapaus osoitti samalla painoarvon, joka vallanvaihdokselle suurlähetystössä annettiin.

Tammikuussa 1971 va. asiainhoitaja Väinölä analysoi Puolan tilannetta ulkoministerille sähkössä ”Kehitys Puolassa” seuraavasti: Puolan puoluejohto oli informoinut tarkoin vallitsevasta tilanteesta kaikille Varsovan liiton maille välttääkseen mahdollisten harhaksityksien syntyminen liittolaistensa piirissä uudistusten luonteesta – Puolassa ei tapahtuisi Prahan kevättä.⁷⁸ Selvästikin myös tällä haluttiin tiedottaa ulkoministeriölle, että Puolassa ei toistuisi Tšekkoslovakian tapahtumat, vaan Puola pysyisi uskollisena osana Varsovan liittoa, ja ettei olisi syytä olettaa Neuvostoliiton miehittävän Puolaa mellakoinnin tai vallanvaihdoksen takia.

Helmikuussa 1971 suurlähettiläs Orkomies raportoi ulkoministerille Puolan edellisten kuukausien tilanteesta. Hän kertoi kollegojensa piirissä vallinneesta käsityksestä, että joulukuun mellakat olivat itse asiassa vakavampia kuin oli saattanut olettaa.⁷⁹ Orkomies mainitsi,

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Kekkonen 2003, 150.

⁷⁸ Va. asiainhoitajan sähkö ulkoministeriöön 12.1.1971, RPS-2. UMA

⁷⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille, 9.2.1971, R-107/36. UMA

että levottomuuksien alkupäivinä Neuvostoliiton taholta oli tiedusteltu, tarvittaisiinko Puolassa sotilaallista apua, mutta tällöin Gomulka ei ollut sitä tarvinnut. Mellakoiden jatkuessa Gomulka oli puolestaan pyytänyt Neuvostoliitolta apua, mutta tällöin sotilaallista apua ei ollut enää saatavilla – Orkomies oletti, että tässä vaiheessa suunnitelmat puoluejohdon muutoksesta olivat jo pitkällä ja myös Neuvostoliiton tiedossa. Hän kuitenkin mainitsi, että luotettavien lähteiden mukaan Neuvostoliiton sotavoimat olivat valmiudessa mellakoiden alkamisesta aina joulukuun saakka, mutta hän ei arvioinut sen tarkoittavan vielä poliittisen johdon kannanottoja, vaan valmius ”kuuluneen sotilaalliseen rutiiniin kriittisessä tilanteessa”.⁸⁰

Sekä Orkomiehen raportissa että Väinölän sähkössä oli nähtävissä, että molemmat korostivat Puolan ja Neuvostoliiton välisiä suhteita. Neuvostoliittoa oli tiedotettu tarkoin ja siihen oli oltu yhteydessä koko joulukuun kriisin ajan. Neuvostoliiton suurlähetystön virkamiehet olivat kuitenkin korostaneet, ettei Neuvostoliitto halunnut tehdä Puolasta uutta Tšekkoslovakiaa.⁸¹ Maaliskuussa Orkomies mainitsi salasähkössään ulkoministeriöön, että Neuvostoliiton suurlähettiläs oli kokenut itsensä Varsovassa ”hyvin hermostuneeksi, koska puolalaiset ovat tosin edessäpäin mieliteleviä, mutta itse asiassa Puolan ja Neuvostoliiton suhteissa on yhtämittaista hankausta.”⁸² Orkomies ei avannut kuitenkaan avannut asiaa sen erityisemmin. Oletettavasti Orkomies pyrki varovaisuuteen liian pitkälle menevien johtopäätösten vetämisessä. Joka tapauksessa vallanvaihdos oli suoritettu Puolassa ilman ulkopuolisten väliintuloa ja ilmeisesti enemmän tai vähemmän yhteisymmärryksessä, joten suuremmilta ongelmilta vältyttiin.

Toukokuussa 1971 Orkomies lähetti ulkoministeriöön salasähkeen, jossa todettiin, että puolalainen kenraali Moczar oli pidätetty tai kotiarestissa, mutta henkilömuutoksella hallituksessa ei ollut ulkopoliittista merkitystä.⁸³ Heinäkuussa hiljattain va. asiainhoitajan virkaan nimetty Bo Ådahl raportoi ulkoministerille tarkemmin Gierekin ja Moczarin välisestä suhteesta ja valtapolitiikka puolueen huipulla. Mieczysław Moczar (1913–1986) oli puolalainen kansalliskiihköllinen ja antisemitistinen kommunisti, joka edusti puolueen kovaa linjaa. Hän oli ollut niin ikään Gomulkan ja Gierekin kilpailija puolueen johdossa, muttei koskaan onnistunut pääsemään pääsihteerin rooliin. Vuoden 1968 opiskelijamielenosoitusten aikaan hän oli yrittänyt haastaa Gomulkan aseman kaatamalla bensaa liekkeihin ja saada hänet epäsuosioon liiallisella voimankäytöllä.⁸⁴ Moczar seuraajineen oli merkittävä jäsen puolueessa ja

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

⁸² Suurlähettilään salasähke ulkoministeriöön 16.3.1971, R-31. UMA.

⁸³ Suurlähettilään salasähke ulkoministeriöön 26.5.1971, R-68. UMA.

⁸⁴ Davies 2005, 442.

politbyroossa. Häntä käsiteltiin usein raporteissa, oletettavasti siitäkin syystä, että hänen nousunsa puolueen hierarkiassa olisi tarkoittanut suunnanmuutosta Puolan politiikassa.

Raportin mukaan Moczarista oli tullut painolasti uudelle johdolle, koska häntä vastustettiin työläisten keskuudessa erittäin vahvasti sen takia, että hänen epäiltiin olevan levottomuuksien väkivaltaisen kukistamisen takana.⁸⁵ Ådahl arvioi, että Moczarin syrjäyttäminen oli saanut hiljaisen hyväksynnän Puolassa, erityisesti myös älymystön piirissä: tällä tavalla Gierek oli onnistunut keräämään arvostusta älymystön taholta. Puolalaiset viranomaiset selittivät Moczarin katoamista julkisuudesta vakavalla sairaskohtauksella, ja hänen palattuaan julkisuuteen Gierek rupesi suunnittelemaan keinoa päästä Moczarista eroon, Ådahl kirjoitti. Hän myös mainitsi, että tässä tapauksessa apu tuli Suomen Kommunistiselta Puolueelta, sen sitä tajuamatta: SKP oli kutsunut PYTP:n vierailulle Suomeen, jolloin valtuuskunnan johtajaksi nimettiin Moczar. Suomen-vierailun aikana Gierek oli järjestänyt Moczarin nimittämisen ”eläkevirkaan”, jossa hän ei ollut enää painolastina politiikassa. Ådahl näki raportissaan, että Moczar oltiin eristämässä pois Puolan päiväpolitiikasta, mikä tarkoitti Gierekin asemien vahvistumista puolueen sisällä. Ulkoministeriölle haluttiin selvästikin viestiä, että Gierekin asema maan johdossa oli vakiintumassa, ja vallasta kilpailevat ainekset kuten Moczar oli siirretty syrjään. Toisaalta merkitystä saattoi olla myös laajemmin: Gierekin aseman vahvistuminen kertoi siitä, että Neuvostoliitossa hyväksyttiin PYTP:n uusi johto, ja toisaalta siitä, että tilanne oli rauhoittunut siinä määrin, ettei kovemmalle linjalle ollut tarvetta.

Vuoden 1971 joulukuussa va. asainhoitaja Bo Ådahl nimesi vuoden Gierekin vuodeksi.⁸⁶ Hän kertoi ulkoministerille, että Gierek oli onnistunut voittamaan puolelleen maanmiestensä luottamuksen: Gierek oli kierrellyt ympäri maata vierailen tehtaissa, telakoilla ja muissa juhlissa keskustelemassa työläisten kanssa ”miltei amerikkalaisen vaalikampanjan tyyliin”.⁸⁷ Samalla Ådahl antoi painoarvoa myös muutoksille Puolan yhtyneen työväenpuolueen johdossa, kuten kenraali Moczarin, presidentti Czyrankiewiczin ja ulkoministeri Jędrzychowskin hellävaraiselle syrjäyttämislle puoluejohdosta. Ådahlin mukaan myös tavallisen puolalaisen elintaso oli parantunut vuoden aikana, mutta talouspolitiikassa Puolan suurin ongelma oli työn tuottavuus, jonka korjaaminen oli vaikeaa, koska tehokas tuotannon rationalisointi olisi aiheuttanut pölevää työttömyyttä, sillä avointa työttömyyttä ei voinut esiintyä sosialistisessa talousjärjestelmässä. Niinpä hän esitti arvion, että Puolassa olisi aikaansaattava 1,8 miljoonaa uutta työpaikkaa vuoteen 1975 mennessä samalla kun puolueen

⁸⁵ Va. asainhoitaja raportti ulkoministerille 6.7.1971, R-584/119. UMA

⁸⁶ Va. asainhoitajan raportti ulkoministerille 30.12.1971, R-1115/287. UMA.

⁸⁷ Ibid.

tavoitteena oli reaaliensioiden nostaminen peräti 17–18 % verran, minkä toteutumiseen Ådahl suhtautui hieman epäilevästi.⁸⁸

Tavoitteet ovat siis korkeat ja jotakin on ehkä jo saatu aikaankin. Puolalaisten odottavaan asenteeseen Gierekin suhteen voidaan sanoa sisältyvän jo pienen annoksen optimismia. Tässä valossa tuskin voidaan yhtyä erään ulkomaalaisen lehtimiehen levittämään vitsiin puolalaisesta, joka kysyy maanmieheltään: ”Tiedätkö mikä on Gomulkan ja Gierekin välinen ero? Ei mikään, mutta hän ei vielä tiedä sitä itse!”⁸⁹

Sisäpolitiikan suhteen Gierekin vaikutus nähtiin selvästikin positiivisessa valossa varauksellisesta suhtautumisesta huolimatta. Gierek oli palauttanut ensimmäisen vuotensa aikana luottamusta puolueen politiikkaan kansan silmissä.

Tammikuussa vuonna 1972 va. asiainhoitaja Bo Ådahl kirjoitti toisen raportin ulkoministerille Gierekin ensimmäisestä vuodesta, mutta tällä kertaa keskittyen Gierekin ulkopoliittikkaan. Heti raportin alkuun Ådahl totesi, että Gierekin ensimmäisen vuoden aikainen ulkopoliittikka oli muodostunut pakostakin mitäänsanomattomaksi ja melko laihaksi, sillä Puola oli pysynyt uskollisena sosialististen maiden yhteisöä⁹⁰ ja Neuvostoliittoa kohtaan, jonka linjaa seurattiin jokaisessa vähänkään merkittävässä kansainvälisenpolitiikan kysymyksessä.⁹¹ Tässä yhteydessä nousi kuitenkin esiin Puolan uusi Gomulkaan verrattuna aktiivisempi ulkopoliittikka, joka Ådahlin mukaan kohdistui myös kapitalistiseen maailmaan, erityisesti Ranskaan ja Pohjoismaihin. Gierek oli syksyn aikana korostanut yhteistyöhalua Itämeren maiden kanssa, jonka myös Ådahl mainitsi raportissaan. Hänen mukaansa Puolan aktivoitumiseen liittyi osaltaan ”ennemmin tai myöhemmin” edessä oleva Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi. Neuvostoliitto ja Varsovan liiton maat olivatkin tukeneet Suomen konferenssialoitetta ja korostaneet sen merkitystä näytävästi,⁹² mistä Puolan aktivoituminen osaltaan johtui. Samassa raportissa mainittiin myös Puolan valtion varovainen lähestymispyrkimys katoliseen kirkkoon ja Vatikaaniin, joiden kanssa oli käyty syksyllä keskusteluja – lähentymisen syyksi Ådahl näki sen, että Puola halusi saada Vatikaanin myöntämään Oder-Neisse-linjan pysyvyyden Puolan ja Saksan rajana.⁹³

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Sosialististen maiden yhteisö tai sosialistinen yhteisö — termi, jota käytettiin raporteissa hyvin tiheään kuvaamaan Neuvostoliiton johtamaa valtioiden yhteisöä. Tämän määritelmän ulkopuolelle jäivät Kiina, Albania ja Jugoslavia. Käytän termiä tutkimuksessa tämän määritelmän mukaisesti.

⁹¹ Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 12.1.1972, R42/7. UMA.

⁹² Kallenautio 2005, 368.

⁹³ Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 12.1.1972, R42/7. UMA.

Teknokraatiksi usein kutsuttu Gierек oli aloittanut ensimmäisen vuotensa Puolan yhtyneen työväenpuolueen johdossa vahvasti, mikä näkyi erityisesti sisäpolitiikassa. Puolan ulkopolitiikka jäi vielä etsimään muotoaan, vaikka nyt huomattiinkin Puolan pyrkimykset rakentaa parempia suhteita erityisesti Ranskaan ja Pohjoismaihin. Suurlähetystön raporteissa pidättäytyttiin jokseenkin selostavassa otteessa ilman vapaampaa analyysiä, mutta tämä saattoi johtua pelkästään Neuvostoliiton suuresta painostuksesta ja vaikutuksesta Puolan politiikassa. Suurlähettiläs Orkomiehen osalta on todettava, että vuoden 1971 aikana hän raportoi ulkoministeriölle ja ulkoministerille harvakseltaan, ja merkittävimmät analyysit olivat väli aikaisten asiainhoitajien Väinölän ja Ådahlin vastuulla. Orkomiehen raportit olivat yleensä liitoksissa johonkin tapahtumaan tai henkilöön, josta hän oli selostavaan tapaan kirjoittanut. Esimerkkinä tästä on Orkomiehen raportti ulkoministerille maaliskuussa 1971, jolloin hän kertoi nousevasta ”Moskovan miehestä” Józef Kępasta Puolan politiikassa.⁹⁴ Hänen mukaansa Kępa yritti luoda itselleen poliittista profiilia jyrkkänä stalinistina, mutta muilta osin Orkomies tyytyi referoimaan kuulemiaan väitöksiä Kępasta. Samalla tavalla raportissaan ulkoministerille toukokuussa hän selosti Gierekin tavoitteista parantaa valtion, Vatikaanin ja katolisen kirkon välejä valtion palauttaessa entisen kirkollisen omaisuuden entisillä saksalaisilla alueilla katolilaiselle kirkolle ja muille kirkkokunnille.⁹⁵ Hänen ainoa varsinainen oma kommenttinsa oli Gomulkaan liittyvä maininta siitä, että Gomulka oli aikoinaan ilmoittanut pyrkivänsä normalisoimaan valtion ja kirkon suhteita ilman tulosta, ja tämän takia kirkon taholta suhtauduttiin epäileväisesti myös Gierekin lupauksiin. Orkomies totesi: ”Näyttää kuitenkin siltä, että tällä kertaa tosiaankin pyritään positiiviseen tulokseen.”⁹⁶ Raportointiin liittyvän analysoinnin puutteen syitä voi vain arvailla, mutta tiedonkulkua muita teitse Suomeen on pidettävä täysin mahdollisena. Tämä selittäisi raportoinnin laiskuuden ulkoministeriön osalta. Toisaalta ”kevytmielinen” Orkomies saattoi jättää varsinaisten johtopäätösten teon taakan suoraan ulkoministeriölle, jolloin hänen ei tarvinnut ottaa vastuuta sanomisistaan.

Orkomies toimi Varsovan suurlähetystön päällikkönä aina vuoden 1972 toukokuun viimeiseen päivään asti. 1972 alkupuoliskolta merkittävimmät raportit liittyivät suhteisiin Pohjoismaihin ja erityisesti Ruotsiin. Helmikuussa muuan sähkeessä ulkoministeriöön kirjoitettiin helmikuisesta kokouksesta, jossa oli todettu Puolassa vallitsevan kaikilla aloilla erittäin myönteinen ilmapiiri yhteistyön kehittämiseksi Pohjoismaiden kanssa, ja tavoitteena

⁹⁴ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 16.3.1971, R-225/60. UMA.

⁹⁵ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 18.5.1971, R-421/95. UMA.

⁹⁶ Ibid.

ei ollut ainoastaan rinnakkaiselo vaan molemminpuolisesti edullisten suhteiden ja yhteistyön kehittäminen sekä turvallisuuden ja rauhan lujittaminen Itämeren alueella.⁹⁷ Maaliskuussa va. asiainhoitaja Ådahl kertoi Ruotsin ulkoministeri Krister Wickmanin vierailusta Puolassa: Ruotsille vierailun katsottiin olevan rutiininomainen ja protokollaarinen, kun taas Puolalle vierailun merkitys oli ollut suurempi, sillä Puolan taholta oli pyritty vierailusuhteiden vakiinnuttamiseen, mutta Ruotsi torjui ehdotuksen viitaten maan puolueettomuuspolitiikkaan.⁹⁸ Ådahl raportoi Wickmanin kertoneen, että yhteistyön rakentamisessa oli vielä paljon tekemistä ja ”etteivät puolalaiset ilmeisesti vielä oikein itse tiedä, mitä he oikeastaan haluavat konkreettisesti saada irti tästä yhteistyöstä”, vaikka Itämeren suojelemiseen liittyvään kehitykseen Ruotsi olikin suhtautunut positiivisesti.⁹⁹ Se, että Ruotsin ministeritason vierailusta Puolaan kirjoitettiin yhteensä neljän sivun verran, kertoi asialle annetusta painoarvosta. Oletettavissa oli, että Puola pyrki kehittämään suhteitaan myös Suomeen.

1970-luvun ensimmäisinä vuosina suurlähetystö keskittyi raportoimaan vallanvaihtumisesta, joka henkilöityi Edward Gierekin hahmoon. Raporteissa korostettiin, ettei Gierek uhannut sosialismin asemaa, ja että maa säilyisi hänen johdossaan osana Neuvostoliiton johtamaa sosialistista yhteisöä. Gierekiin suhtauduttiin pääasiassa positiivisesti, sillä hän oli toisaalta Neuvostoliiton hyväksymä olematta samaan aikaan niin sanottu kovan linjan edustaja. Hän oli lujittanut asemaansa Puolassa pelaamalla mahdolliset haastajansa paitsioon. Gierekin aseman vahvistuminen lujitti rauhallista tilannetta Itämerellä. Koska Gierek joutui aluksi keskittymään tilanteen tasapainottamiseen Puolassa, oli maan ulkopolitiikka jäänyt vielä etsimään omaa muotoaan, vaikka suhteita oli lämmitelty Pohjoismaihin ja Ranskaan. Lisäksi uusi johto oli asettanut talouden osalta tavoitteet korkealle, mihin suurlähetystössä suhtauduttiin varovaisella optimismilla, sillä vaikutuksia oli jo nähtävissä.

2. Sympaattinen Suomi ja kaupan uudet tuulet

Suurlähetystön vuosikertomuksissa Suomen ja Puolan varsinaisia suhteita kuvattiin lyhyesti ja hyvin yleisellä tasolla, joten vuosikertomusten anti tässä suhteessa on pienehkö. Sen sijaan niissä keskityttiin enemmän suurlähetystön toimintaan, kauppaan ja Suomen asemaan Puolassa esitellen esimerkiksi tilastoja Puolassa asuvissa suomalaisista, suurlähetystön työntekijöistä, Suomen ja Puolan välisestä yhteistoiminnasta koulutuksen ja tieteen saralla, puolaksi käännetystä suomalaisesta kirjallisuudesta ja suomen kielen opetuksen asemasta

⁹⁷ Sähke ulkoministeriöön 7.2.1972, R-37. UMA.

⁹⁸ Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 10.3.1972, R-204/51. UMA.

⁹⁹ Ibid.

Puolassa. Tämä alaluku keskittyy mainintoihin Suomen ja Puolan suhteista 1970-luvun alun vuosikertomuksissa

Vuoden 1970 vuosikertomuksen kirjoitti va. asiainhoitaja Bo Ådahl. Ådahlin mukaan suurlähetystön ja paikallisten viranomaisten välinen toiminta oli ollut kitkatonta, mikä johtui Suomen ja Puolan erinomaisista suhteista.¹⁰⁰ Ådahl kertoi, että Suomi nautti Puolassa *goodwillia*, johon ”vain ani harvat länsimaista ylettyvät”. Vuoden 1971 Orkomiehen vuosikertomuksen mukaan Suomen nauttima *goodwill* oli niin ikään jatkunut, mutta tällä kertaa oli huomattu myös Puolan silloisen johdon aloittama ulkopolitiikka Pohjoismaihin, johon liittyi myös ”puolalaisten perinteellisesti tuntema sympatia Suomea kohtaan”.¹⁰¹ Suomella nähtiin siis olevan Puolassa hyvä asema, joka oli jopa poikkeuksellinen verrattuna useisiin länsimaihin. Gierekin kaudella Puolan Pohjoismaita kohtaan kasvanut kiinnostus oli lisännyt osaltaan myös Suomen merkitystä Puolassa.

Samalla linjalla oltiin myös suurlähettiläs Jussi Montosen kirjoittamassa suurlähetystön vuosikertomuksessa vuodelta 1972. Hänen mukaansa kyseisenä vuonna suhteet Puolan viranomaisten kanssa säilyivät erinomaisina, mikä kuvasti maiden suhteiden suotuisaa kehitystä.¹⁰² Montonen mainitsi myös jo aikaisemmin esiin tulleen suuntauksen suhteiden huolenpidosta Ranskaan ja Pohjoismaihin Puolan ulkopolitiikassa. Maiden suhteiden kehityksen nähtiin olevan yleisesti katsoen hyvä 1970-luvun ensimmäisten vuosien aikana.

Suomen ja Puolan välisessä kaupassa siirryttiin kokeiluluontoisesti vapaavaluttapohjalle vuonna 1970. Vuoden 1970 vuosikertomuksessa huomattiin kauppataseen muuttuneen alijäämäiseksi Suomelle, mikä johtui Suomen lisääntyneistä kivihiihliostoista Puolasta ja kivihiilen vientihintojen noususta.¹⁰³ Epätyydyttävänä ilmiönä pidettiin myös sitä, että suurin osa kaupasta keskittyi raaka-aineisiin: Suomen osalta paperimassaan ja selluloosaan, jotka kattoivat viennistä lähes 75 %, ja Puolan osalta polttoaineisiin ja vuorisuolaan, joiden osuus kaupasta oli lähes 90 %.¹⁰⁴ Ilmiön jatkuvuus huomattiin myös seuraavan vuoden vuosikertomuksessa, jonka mukaan vaje oli noussut jo ”ennätykselliseen” 23 miljoonaan dollariin.¹⁰⁵ Vuoden 1972 vuosikertomuksessa vajeen oli todettu pienentyneen hieman, mutta ilmiötä pidettiin jo tässä vaiheessa huolestuttavan suurena.¹⁰⁶ Puolalaiset olivat kuitenkin

¹⁰⁰ Suurlähetystön vuosikertomus 1970 ulkoministeriölle 9.7.1971, UMA.

¹⁰¹ Suurlähetystön vuosikertomus 1971 ulkoministeriölle 24.5.1972, UMA

¹⁰² Suurlähettilään vuosikertomus 1972 ulkoministeriölle 30.5.1973, UMA.

¹⁰³ Suurlähetystön vuosikertomus 1970 ulkoministeriölle 9.7.1971, UMA.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Suurlähetystön vuosikertomus 1971 ulkoministeriölle 24.5.1971, UMA.

¹⁰⁶ Suurlähetystön vuosikertomus 1972 ulkoministeriölle 30.5.1973, UMA.

tiedostaneet ongelman ja luvanneet lisätä tuontia Suomesta.¹⁰⁷ Tutkimuksen kannalta onkin hyvin mielenkiintoista, kuinka suuren merkityksen kaupan muuttaminen vapaasti vaihdettavien valuuttojen pohjalle sai vuosikymmenen aikana. 1970-luvun ensimmäisinä vuosina oli jo huomattu kaupan alijäämäisyys Suomelle, ja ilmeisesti puolalaiset olivat lupautuneet jo tässä vaiheessa kasvattamaan tuontia Suomesta.

Vuosikertomukset antoivat kuvan Suomesta maana, jolla oli jopa poikkeuksellisen hyvä asema puolalisten silmissä 1970-luvun alussa. Gierekin aikakaudella alkanut mielenkiinto Pohjoismaihin oli vain nostanut Suomen asemaa Puolassa. Kaupan alijäämäisyys oli huomattu, mutta sen korjaamiseksi oli tehty lupauksia, joten sen osalta ei ollut syytä ryhtyä suurempiin toimenpiteisiin. Tulevina vuosina Suomi saisi varmasti kasvatettua kauppansa Puolan kanssa erikoisasemansa vuoksi! Suomen suhteiden Puolaan nähtiin olevan hyvät, ja Suomella oli jokseenkin poikkeuksellinen asema, johon varmasti vaikuttivat Suomen hyvät suhteet Neuvostoliittoon, mutta myös aloite turvallisuuskonferenssin osalta. Puolan-kaupan siirryttyä valuuttapohjaiseksi se oli muuttunut Suomen kannalta alijäämäiseksi, mutta ongelma oli tiedostettu molemmissa maissa.

¹⁰⁷ Ibid.

II. Gierekin vallan kuherruskuukausi

Tässä luvussa keskitytään Gierekin johtamaan politiikkaan vuosina 1972–1976. Tänä ajanjaksona Puolassa päästiin nauttimaan uuden johdon työn ensimmäisistä hedelmistä. Vuonna 1973 alkanut öljykriisi ei kuitenkaan voinut olla vaikuttamatta myös Puolan talouteen, joka oli rakennettu nyt vientiä silmällä pitäen, ja ensimmäiset merkit uuden politiikan epäonnistumisesta näkyivät kansan tyytymättömyyden ilmentymissä protestein ja lakoin vuoden 1976 kesällä, jonka voidaan katsoa päättäneen Gierekin kuherruskuukauden.

Kesäkuussa 1972 Suomen suurlähettiläänä Puolassa aloitti Juha (tunnettu myös Jussina) Montonen (1924–2015). Aikaisemmin urallaan hän oli toiminut muun muassa toimittajana ja vuodesta 1955 lähtien ulkoministeriössä eri viroissa.¹⁰⁸ Montonen tuli myös toimeen puolan kielellä, ja Puolassa toimiessaan hänellä oli läheiset suhteet valtionjohtoon.¹⁰⁹ Historiankirjoituksessa Montonen on jäänyt melko värittömäksi hahmoksi, josta mainintoja joutuu etsimällä etsimään. Tosin ottaen huomioon presidentin suurlähettiläiden nimitysoikeuden, ja sen, että Montonen liittyi keskustapuolueeseen vuonna 1976¹¹⁰, hän tuskin oli millään tavalla maan virallista ulkopoliittista linjaa vastaan.

Tämä luku on jaoteltu kolmeen suureen temaattiseen osioon käsittelyn helpottamiseksi. Ensimmäisessä alaluvussa keskitytään Puolan ulkopoliittikkaan sosialistisen yhteisön ulkopuolelle. Toisessa alaluvussa käsitellään Puolan asemaa ja ulkopoliittikkaa sosialistisen yhteisön sisällä. Kolmas alaluku keskittyy puolestaan kansantasavallan sisäisiin oloihin. Näiden alalukujen sisällä edetään kronologisesti. Puhtaasti kronologisessa järjestyksessä käsiteltäessä luvusta tulisi liian hyppelehtivä, koska monia raportoituja asioita on käsitelty samanaikaisesti eri raporteissa.

1. Ranska ja Pohjoismaat liennytyksen kärjessä

Suurlähettiläs Montosen ensimmäisissä raporteissa keskityttiin Puolan uuteen aktiivisuuteen ulkopoliittikan saralla. Raportoitavaa antoivat puolalaisten ministerien ja Gierekin aktiivinen vierailupoliittikka sosialistisen yhteisön ulkopuolelle. Tässä alaluvussa käydään läpi suurlähetystön raporteja, joissa etualalla olivat Puolan suhteet länteen. Erityistä painoarvoa

¹⁰⁸ Ulkoasiainhallinnon matrikkeli 2 1996, 30–31.

¹⁰⁹ Reimaa 2013, 209.

¹¹⁰ Soikkanen 2008, 233.

annettiin suhteille Pohjoismaihin, Ranskaan, Saksan Liittotasavaltaan, Yhdysvaltoihin ja muutamain muihin Euroopan maihin.

1.1. Puola avautuu länteen

Montosen ensimmäisessä omassa raportissaan ulkoministerille 12.7. hän kirjoitti Puolan tehostaneen ulkopoliittikaansa Pohjoismaiden suuntaan.¹¹¹ Hänen mukaansa Puola pyrki etsimään ulkopoliittista liikkumatilaa maissa, jotka olisivat sopuoinnussa sosialistisen yhteisön ulkopoliittisen linjan kanssa. Näitä maita olivat Montosen mukaan Pohjoismaiden lisäksi Ranska ja Itävalta. Uusi aktiivinen ulkopoliittikka ei kuitenkaan Montosen mukaan ollut pyrkimys irrottautua yhteisöstä, vaan ”ilmaus samasta kansallisen minuuden levottomasta etsimisestä”.¹¹² Puolan ulkopoliittikan napa oli yhä Neuvostoliitto ja sen johtama sosialistinen yhteisö. Taustalla oli todennäköisesti halu korostaa sitä, ettei Puola ollut lähdössä omille teilleen liittoutumasta, ja Gierekin Puola ei tätä muuttaisi. Tässä vaiheessa Gierek oli ollut Puolan johdossa vasta reilun vuoden, ja muistissa oli vielä tuoreena Tšekkoslovakian tapahtumat vuodelta 1968, joten hän halusi alleviivata sitä, ettei Gierek ollut Puolalle sitä mitä Dubček oli Tšekkoslovakialle Puolan aktiivisista ja itsenäisistä ulkopoliittisista pyrkimyksistään huolimatta.

Montonen maalaili myös samanlaista kuvaa raportissaan 18.7.1972. Hänen mukaansa ulkopoliittisen toiminnan vilkastuminen oli tietoista, ja hyvin pitkälti riippuvaista jännitystilan lieventymisestä Euroopassa.¹¹³ Hänen mukaansa Pohjoismaat olivat Puolalle maantieteellisesti lähellä ja poliittisesti sopivia kohteita. Montosen näkemyksen mukaan Puolalle ensisijalla Pohjoismaista oli todennäköisesti Ruotsi, jolla oli länsiteknologiaa parhaiten tarjottavaksi, mutta oletti myös, että Suomi olisi johdonmukaisesti osa tätä uutta ulkopoliittista aktiivisuutta Pohjoismaihin. Suurlähettiläs halusi luonnollisesti viestittää Helsinkiin, että Puolan suunnalta olisi odotettavissa aloitteita suhteiden aktivoimiseksi myös Suomen kanssa.

Marraskuussa Montonen raportoi ulkoministerille Puolan pääministeri Jaroszewiczin vierailusta Ruotsissa.¹¹⁴ Hän näki myös tässä yhteydessä vierailun edustavan Puolan uutta pohjoismaista suuntausta, ja sosialistisen maailman ulkopuolella Pohjoismaat olivat hänen mukaansa Ranskan ohella tärkein ulkopoliittinen kohde. Hän lisäsi, että Pohjoismaista Ruotsi

¹¹¹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 12.7.1972 R-663/163. UMA.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Suurlähettilään raportti 18.7.1972 R-673/168. UMA.

¹¹⁴ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 1.11.1972 R-957/252. UMA.

ja Suomi olivat omassa luokassaan nuhteettomien NATO- ja EEC¹¹⁵-suhteidensa ansiosta. Ruotsi edusti hänen mukaansa Puolalle rikasta ja korkean teknologian maata siinä missä Suomella oli erityispiirteinä Neuvostoliiton-suhteiden laatu, Suomen vallitseva ulkopoliittinen suuntaus ja työ Etykin osalta. Ruotsista Puola oli ennen kaikkea lähtenyt hakemaan luottoapua oman taloutensa uudistamiseen sitä toistaiseksi saamatta.¹¹⁶ Puola olisi voinut pyrkiä hakemaan luottoa myös Suomesta, mutta Ruotsi oli ehkä mielekkäämpi kohde varallisuutensa ja teknologiansa takia. Suurlähettilään silmissä Suomi oli sopiva ulkopoliittinen kohde Puolalle Suomen ulkopoliittisen asemansa vuoksi. Siksi oli tärkeää tiedottaa ulkoministeriötä Puolan kasvaneesta aktiivisuudesta pohjoisessa.

Helmikuussa 1973 Montonen kirjoitti perustavanlaatuisen katsauksen Puolan ulkopoliitikasta ulkoministeriölle.¹¹⁷ Tässä yhteydessä suurlähettiläs liitti tiukemmin Puolan ulkopoliittisen aktiivisuuden sosialistisen yhteisön yhteiseen ulkopoliittikkaan, jonka puitteissa Puola pyrki omien kansallisten etujensa suojelemiseen. Liittouman ulkopuolisia maita käsiteltäessä esille nousi jälleen Ranskan ja Pohjoismaiden merkitys Puolan ulkopoliitikassa. Montosen mukaan myös Saksan Liittotasavallalla, ja sen jälkeen myös Isolla-Britannialla, Belgialla ja Italialla oli kasvava merkitys Puolalle. Ainakin Ison-Britannian suhteiden osalta Puola voitaneen liittää osaksi Neuvostoliiton ja Ison-Britannian välisten suhteiden parantumista, mikä oli myös huomattu sähkössä ulkoministeriölle vuonna 1974.¹¹⁸ Montonen huomioi, että Puolan vähäinen huomio kolmatta maailmaa kohtaan saattoi johtua ”tietystä ulkopoliittisesta työnjaosta yhteisön piirissä.”¹¹⁹ Hänen mukaansa Puolan vahva suuntautuminen Pohjoismaihin saattoi osittain olla tällaisen työnjaon ilmentymä. Samassa yhteydessä hän totesi kuitenkin, että näkemykset oman ulkopoliittisen liikkumavapauden olemattomuudesta Neuvostoliiton alaisuudessa olivat liioiteltuja, ja ainakin Puolalla näytti olevan ”suhteellisen runsaasti liikkumavaraa ja aloiteoikeutta kansallisten erikoisetujensa ajamiseksi” kunhan ne olivat sopusoinnussa yhteisön tavoitteisiin.¹²⁰ Montonen siis näki, että Puola ohjasi ainakin jossain määrin itsenäisesti ulkopoliittikkaansa, ja sillä oli vapaus toimia sosialistisen yhteisön suunta- viivojen puitteissa omalla tavallaan, vaikka hän ei pitänytään mahdottomana siihen liittyvää työnjakoa. Tällä hän todennäköisesti halusi kertoa, että Puola pyrkii kehittämään itsenäisesti suhteitaan, ja erityisesti pohjoismaisen suuntauksen vuoksi Suomellakin olisi oma roolinsa siinä. Tätä tukee myös se, että hän kirjoitti raporttiinsa Puolan yhtyneen työväenpuolueen

¹¹⁵ *European Economic Community*, Euroopan talousyhteisö.

¹¹⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 1.11.1972 R-957/252. UMA.

¹¹⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 23.2.1973 R-180/43, UMA.

¹¹⁸ Montosen lähettämä salasähke ulkoministeriöön 4.3.1974 R-71. UMA.

¹¹⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 23.2.1973 R-180/43, UMA.

¹²⁰ Ibid.

johtavan kiistattomasti maan ulkopoliittikkaa ohi maan hallituksen ja ministeriön.¹²¹ Siltä varalta, että Suomi olisi ollut kiinnostunut kehittämään suhteitaan Puolan kanssa, tuli keskittyä vaikuttamaan PYTP:n ylimpään johtoon.

Mitä tulee saksankieliseen Eurooppaan, Suomen suurlähettiläs analysoi tasaisesti Puolan suhteita Saksan Liittotasavaltaan ja Itävaltaan. Liittotasavallan ja Puolan osalta suhteiden normalisointi oli vielä pahasti vaiheessa 1970-luvulle tultaessa ja maiden välillä oli lukuisia ratkaisemattomia ongelmia.¹²² Vuonna 1970 oli solmittu Varsovan sopimus maiden suhteiden parantamiseksi osana liittokansleri Willy Brandtin niin sanottua uutta idänpolitiikkaa eli *ostpolitikia*. Sopimus vahvistettiin Länsi-Saksan liittopäivillä vuoden 1972 toukokuussa. Sopimuksessa hyväksyttiin muun muassa nykyinen Puolan ja Saksan raja Oder-Neisse-linjalle.

Suurlähettilään raportissa ulkoministerille 30.8.1972 Puolan tavoitteet Saksan Liittotasavallan suhteen nähtiin osana koko sosialistisen yhteisön tavoitteita.¹²³ Ajatus ei ollut kaukaa haettu, sillä Neuvostoliiton tavoitteena oli vakiinnuttaa sosialististen maiden asema Euroopan kartalla ja saada liittotasavalta hyväksymään maiden uudet rajat ja tunnustamaan Itä-Saksan olemassaolo¹²⁴. Mielenkiintoista onkin, että Montonen näki Puolan tavoitteet Saksan Liittotasavallan osalta olevan osa suurempaa Neuvostoliiton Euroopan-politiikkaa, siinä missä hän kuvasi Puolan suhteiden Ranskaan ja Pohjoismaihin olevan pääasiassa Puolan omaa itsenäistä ulkopoliittikkaa ilmentäviä.

Vuoden 1973 lokakuussa Montonen kirjoitti seuraavan katsauksen Puolan ja Saksan Liittotasavallan suhteista. Tällä kertaa hän käsitteli raportissaan suhteita Puolan ”periviholliseen” eli Saksaan sekä historiallisesta että yhteisön näkökulmasta.¹²⁵ Hänen mukaansa ”tie oli vasta alussa”, ja hän pohti löytyykö Puolasta todellista ”modus vivendiä” suhteiden normalisoinnille liittotasavallan kanssa taloudellisten mahdollisuuksien lisäksi, ja missä suhteessa sosialistisen yhteisön ratkaisut ja Euroopassa vallitseva liennytyks heijastuvat Puolan Saksan-politiikkaan: Montosen mukaan jännityksen laukeaminen Euroopassa edellyttikin

¹²¹ Ibid.

¹²² Mm. diplomaattisten suhteiden solmiminen, rajakysymykset, sotakorvaukset ja keskitysleiriuhrin korvaukset, sodan jälkeen Puolaan jääneiden saksalaisten oikeus maastamuuttoon, Saksan demokraattisen tasavallan tunnustaminen, ”Vapaan Euroopan radion” toiminta.

¹²³ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 30.8.1972 R-788/202, UMA.

¹²⁴ Vladimirov 1993, 164.

¹²⁵ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 2.10.1973 R-869/241, UMA.

aktiivisempaa suhtautumista Puolan osalta.¹²⁶ Vaikuttaakin siltä, että tässäkin suhteessa Puolan suhde Saksan Liittovaltaan oli alisteinen Neuvostoliiton pyrkimyksiin Euroopassa.

Itävalta puolestaan edusti puolueetonta maata, joka jättäytyi NATO:n ja EEC:n ulkopuolelle. Suomen suurlähettilään mukaan Itävalta ei kuulunut Puolan tärkeimpiin prioriteetteihin, mutta ei ollut niistä kaukanakaan.¹²⁷ Montonen näki, että Puolan ja Itävallan välisten suhteiden kehittäminen oli osa ”suunnitelmallista työtä suhteiden kehittämiseksi valittuihin länsimaihin”. Itävalta ja Suomi olivat Puolalle hyvin samanlaisia puolueettomia kohteita Euroopassa, ja myös maiden kauppa Puolan kanssa oli lähes samanarvoista Montosen mukaan.¹²⁸ Itävallan asema oli samankaltainen kuin Ruotsin ja Suomen, joten maata koskeva politiikka saattoi heijastua Puolan pyrkimyksiin suhteissaan Suomeen. Itävalta olikin ensimmäinen länsimaa, jonka kanssa Puola solmi viisumivapaussopimuksen 1972. Suomen kanssa sama sopimus allekirjoitettiin joulukuussa 1973.¹²⁹

Joulukuussa 1973 Suomen suurlähettiläs lähetti ulkoministeriöön Suomen ja Puolan suhteita käsittelevän keskustelumuistion, jossa Montonen selosti tapaamistaan Puolan ulkoministeri Olszowskin kanssa 29.11.1973.¹³⁰ Keskustelumuistiossa molemmat osapuolet totesivat maiden suhteiden olevan hyvällä tolalla ja vierailuvaihdon aktiivista, mutta kauppasuhteiden nähtiin olevan kaukana potentiaalisista mahdollisuuksista. Samalla tiedostettiin myös kaupan epätasapainoisuus Puolan eduksi.¹³¹ Keskustelumuistiossa nähtiin kuitenkin kaupallisten suhteiden yhteistyö ja suuret erillisprojektit¹³² merkityksellisiksi ja lupaaviksi tulevaisuuden kannalta. On mielenkiintoista, että muistiosta ei tule ilmi lainkaan Puolan mahdollinen kiinnostus luottoihin Suomesta, tai ainakaan tässä yhteydessä siitä ei käsitelty. Montonen oli jo tähän mennessä monessa raportissaan käsitellyt Puolan ”luotonnälkkää” ja kiinnostusta länsimaiseen teknologiaan: On mahdollista, että asia ei noussut esille keskusteluissa, tai Puolalla ei ollut kiinnostusta hakea luottoa tai teknologiaa Suomesta, jos sitä oli sikäli edes tarjottavaksi Suomesta puolalaisten silmissä. Vaihtoehtoisesti asioita käsiteltiin suurlähettilästä korkeammalla tasolla, joten niistä ei ollut suurlähetystön raporteissa.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 10.7.1973 R-676/160, UMA.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ulkoasiainministeriön julkaisu 1/2009, *Vieraiden valtioiden kanssa tehdyt sopimukset I*, 46.

¹³⁰ Varsovan-suurlähetystön kirjelmä 1044/285, 1.12.1973, UMA.

¹³¹ Ks. Liite 1.

¹³² Mm. Kwidzyn-projekti, paperikoneiden valmistus, Kone Oy:n suurnosturihanke, kulutustavaran viennin mahdollisuudet Puolaan. Varsovan-suurlähetystön kirjelmä 1044/285, 1.12.1973, UMA.

Samassa kuussa Suomeen raportoitin myös Puolan ja Belgian suhteista, joita Montonen kutsui ”hyvän rinnakkaiselon esimerkiksi” ja ”erikoissuhteeksi”.¹³³ Raportin mukaan vierailu oli menestys kahden eri ryhmittymän maiden välisissä suhteissa, mitä erityisesti Puolassa on korostettu. Montonen kirjoitti, pohjautuen kuulemaansa Belgian suurlähettiläältä, että ”Belgian taholta katsotaan, Puola on sosialistisen ryhmittymän piirissä maa, jonka asioita hoidetaan nykyisin hyvin ja jossa sisäiset olot ovat verrattain vapaat”.¹³⁴ Montonen ei ollut ilmeisesti yksin varsin toiveikkaassa suhtautumisessaan Puolan nykyiseen ulkopoliittiseen linjaan. Maa, joka kuului sekä Euroopan talousyhteisöön että NATOon, oli onnistunut luomaan erikoissuhteeksi luettavan suhteen Puolan kanssa. Tämä oli Montoselle todiste Gierekin ulkopoliittikan aktiivisuudesta ja uudesta ilmapiiristä Puolassa. Liennytyks, tai kuten usein aikalaisteksteissä ranskalaisittain *détente*, oli totta, ja kahden eri blokkiin kuuluvalla maalla oli mahdollisuus Montosen sanoin hyvään rinnakkaiseloon. Puolan osalta tämä oli pitkälti henkilöitynyt Gierekin persoonaan ja aktiiviseen vierailupoliittikkaan. Montonen tosin näki myös Belgian vierailun olevan osa Puolan avautumista taloudellisesti länteen mainitessaan tulevaisuuden näkymistä suurimman olevan taloudessa ja erillisprojekteissa luoton turvin.¹³⁵

Vuonna 1974 suurlähettiläs kirjoitti ulkoministerille Gierekin tulevasta lokakuun vierailusta Yhdysvaltoihin ja presidentti Fordin edellisen kesän pikaisesta Puolan-vierailusta, jotka hän yhdisti sekä suurvaltapolitiikkaan että Puolan ja Yhdysvaltain kahdenvälisiin suhteisiin.¹³⁶ Vierailun merkitys Yhdysvaltoihin oli hyvin tärkeä, minkä myös Montonen näki. Hänen mukaansa Yhdysvaltojen ja Puolan välisten suhteiden hoitamiseen ei ollut mahdollisuuksia kuin vain silloin, kun Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain suhteiden tila sen salli, ja merkitystä sillä oli myös sosialistiselle yhteisölle: Montonen näki vierailun tietynlaisena ”koetinkivenä” yhteisölle, mikä todistaisi liennytyksen jatkuvan myös presidentti Fordin aikana. Vierailun tärkeys ei koskenut hänen mukaansa vain sosialistista maailmaa, vaan merkitys oli valtava myös Puolalle ja sen taloudelle, joka himoitsi amerikkalaisia investointeja, teknologiaa ja rahaa.¹³⁷ Tässä yhteydessä suurlähettiläs pääsi analysoimaan kylmän sodan ajan tärkeimpiä suhteita, eli Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton suhteista Puolan kautta suoraan ulkoasiainministeriöön, mikä näkyy myös yhdeksän sivun mittaiseksi venyneestä raportin pituudesta.

¹³³ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 4.12.1973 R-1056/290, UMA.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 23.9.1974 R-821/198, UMA.

¹³⁷ Ibid.

Raportissa käytiin läpi alustavasti solmittavat sopimukset, Puolan ja Yhdysvaltain välinen kauppa ja Gierekin vierailuohjelma.

Suurlähettiläs kirjoitti kokonaisvaltaisen katsauksen Puolan ulkopoliitikasta vuoden 1974 lokakuussa, jolloin hän liitti Puolan ulkopoliitikan tuttuun tapaan osaksi sosialistisen yhteisön yhteistä ulkopoliitikkaa, jossa Puolalla oli kuitenkin omaa liikkumavaraa ”vaihtelevissa määrin sekä kansallisen suunnitelmien muotoilu- että niiden toteuttamisvaiheessa”.¹³⁸ Raportin mukaan ei-sosialistisen maailman maiden tärkeysjärjestykseen oli tullut muutoksia siten, että nyt Ranskan ohella tärkeimpiä maita olivat Saksan Liittotasavalta ja Yhdysvallat, joiden jälkeen tulivat Pohjoismaat, joskin suurlähettiläs oli huomannut Puolassa puhuttavan nykyään Skandinavian sijaan ”Itämeren alueen maista”. Tämä tarkoitti suurlähettilään silmissä sitä, että Ruotsilla ja Suomella oli selvästi eri asema verrattuna Norjaan ja Tanskaan.¹³⁹ Tärkeysjärjestyksessä seuraavana tulivat jo aikaisemminkin tutut Iso-Britannia, Italia, Itävalta, Belgia ja Hollanti, ja kaikki muut maat taas näiden jälkeen. Vanha tärkeysjärjestys piti muutoin paikkansa, mutta Länsi-Saksa ja Yhdysvallat olivat nousseet Pohjoismaiden ohi. Suurlähettilään silmissä Suomella oli yhä oma erityisasemansa Puolan ulkopoliitikkaa johtavissa piireissä, olihan presidentti Kekkonen vierailut Puolassa 1973 ja puoluesihteeri Gierekin oli tarkoitus vierailla Suomessa vielä 1974. Puolan kansallispäivänä 22.7. presidentti Kekkonen oli myös yleisradiolle esittämässään tervehdyksessään Puolalle kutsunut maita ”naapurimaiksi”, joita Itämeri yhdisti enemmän kuin erotti.¹⁴⁰ Taustalla oli myös Suomen ensimmäisenä markkinatalousmaana allekirjoittama sopimus SEVin kanssa vuonna 1973, minkä pohjalta luotiin puitteet yhteistyölle ja niin sanottu KEVSOS-kauppasopimusten verkko eri sosialististen maiden kanssa.¹⁴¹ Puolan kanssa kyseinen sopimus ratifioitiin tosin vasta vuonna 1978.¹⁴²

Tammikuussa 1975 suurlähettiläs lähetti tiivistelmän puolalaisen kolumnisti Ryszard Wojnan artikkelista, joka käsitteli Puolan Suomen-politiikan perustekijöitä.¹⁴³ Montosen mukaan Wojna oli lähellä Puolan ulkopoliittista johtoa, ja myöskään julkaisuajankohta Gierekin Suomen-vierailun jälkeen ei ollut sattumaa, joten se osaltaan kuvasti myös Puolan virallista ajattelua Suomesta Puolan ulkopoliitikassa.¹⁴⁴ Tässä yhteydessä ei ole tarpeen referoida koko

¹³⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 1.10.1974 R-849/206, UMA.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Tasavallan presidentin yleisradiossa esittämä tervehdys Puolan kansallispäivänä 22.7.1974, elektr. dokumentti.

¹⁴¹ Kallenautio 2005, 336.

¹⁴² Ulkopoliittisen instituutin ylläpitämä Suomen ulkopoliitikan Eilen-arkisto ja kronologia, elektr. dokumentti.

¹⁴³ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 31.1.1975 R-115/42, UMA.

¹⁴⁴ Ibid.

artikkeliä, mutta raportin ensimmäisen sivun tiivistelmään Montonen oli nostanut seuraavat asiat: Maiden suhteiden taustalla oli ”détente-edut”¹⁴⁵, suhteet Neuvostoliittoon, maiden johtajien henkilökohtainen yhteisymmärrys ja maita yhdistävä Itämeri, mutta maiden suhteet ja kauppavaihto eivät olleet vielä saavuttaneet ”lakipistettään”.¹⁴⁶ Ei ollut mitenkään poikkeavaa raportoida Suomen maakuvasta asemamaassa, mutta mielenkiintoista on raportin pohjautuminen PYTP:n äänenkannattajassa *Trybuna Ludussa* julkaistuun artikkeliin, mikä kertoi osittain tiedonsaannin vaikeudesta Puolassa: sen sijaan, että Montonen olisi tavannut henkilökohtaisesti jonkun puolalaisen ministerin tai muun poliittisen vaikuttajan, oli toisinaan turvauduttava tai ehkä paremmin sanottuna tyydyttävä lehtitietoihin. *Trybuna Ludu* oli kuitenkin maata vallitsevan puolueen äänitorvi, joten sen pohjalta oli mahdollista nähdä ainakin asioiden virallinen kanta. Montonen ei kuitenkaan juuri ota tarkemmin kantaan tai haasta mitään artikkelissa esitettyjä näkemyksiä, joten on mahdollista olettaa, että hän oli Wojnan kanssa samaa mieltä ja näki myös Puolan ja Suomen välisten suhteissa olevan kehittämisen varaa. Lähettämällä tämän artikkelin Helsinkiin hän viesti Suomen johdolle mahdollisuuksista kasvattaa vientiä Puolan kanssa, mille oli hyvät edellytykset myös Puolan ulkopoliittisen johdon kannalta.

Toukokuussa ja kesäkuussa 1975 Montonen kirjoitti kaksi raporttia ulkoministerille keskittyen Puolan ja Ruotsin välisiin suhteisiin. Ensimmäinen raportti käsitteli Gierekin tulevaa vierailua Ruotsissa, ja toinen kertoi maiden suhteista vierailun jälkeen. Toukokuun raportin Montonen aloitti kuvailemalla Puolan ja Ruotsin suhteiden aikaisempaa kehitystä, jossa aloitteet tulivat usein Puolalta Ruotsin suhtautuessa niihin varauksella.¹⁴⁷ Hänen mukaansa vierailulle oli asetettu suuria odotuksia niin Puolassa kuin Ruotsissakin. Montonen näki vierailun olevan mahdollisuus Ruotsille myös kilpailla suoraan Suomen kanssa:

*Jos Ruotsissa tunnettiin pientä kateutta Gierekin viimeisyksyisen Suomen-vierailun ja varsinkin Kwidzynin takia, on sen vuoro nyt antaa takaisin ja ehkä lujempaaakin. Joka tapauksessa olemme kyllä yhä – ponnistuksista huolimatta – kaukana Ruotsin jäljessä.*¹⁴⁸

¹⁴⁵ Todennäköisesti Montonen tarkoitti tällä maiden työtä Etykin hyväksi, suhteita Neuvostoliittoon ja yleistä suhtautumista Euroopan liennytykseen.

¹⁴⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 31.1.1975 R-115/42, UMA.

¹⁴⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 12.5.1975 R-486/183, UMA.

¹⁴⁸ Ibid.

Gierekin vierailu Suomeen oli Montosen silmissä ollut hyvä ”ponnahduslauta” Suomen ja Puolan kaupan kehittämiseksi, mutta Ruotsi, jolla oli jo ennestään paremmat kauppasuhteet, sai nyt samaisen ponnahduslaudan omaan käyttöönsä.

Suomella on puolellaan monia sille ominaisia etuja. Mutta vaikka suomalaisten kanssa saattaakin olla leppoisempaa seurustella, painavat tosiasiat kuitenkin enemmän heti, kun on kysymys kaupasta. Ei ole epäilystäkään siitä, etteikö Ruotsi olisi Puolalle pohjoismaista suurin ja kaunein ja tässä suhteessa kiinnostavin. Se on tätä jo nyt, saati sitten tulevaisuudessa. Myös Tanska ja Norja, jotka natolaisuutensa takia ovat poliittisesti varjon puolella, ovat kaupallisesti edellä Suomea.¹⁴⁹

Montosen mukaan Suomen moitteettomista suhteista Neuvostoliittoon ei kuitenkaan ollut hyötyä kaupassa Puolan kanssa. Liennytyskehitys Euroopassa ja Puolan pyrkimykset parantaa suhteitaan länteen ja kehittää talouttaan länsimaisen pääoman ja teknologian turvin olivat tehneet ainakin tässä tapauksessa Suomen ”puhtauden” tarpeettomaksi Puolalle. Suomi ei voinut tukeutua samanlaiseen kauppapolitiikkaan kuin Neuvostoliiton kanssa, sillä kilpailua käytiin teknologiasta ja luotoista. Ruotsilla oli näitä tarjottavaksi enemmän kuin Suomella. Olipa Suomi jäänyt kaupallisesti jälkeen myös Tanskasta ja Norjasta näiden NATO-jäsenyydestä huolimatta.

Samaisessa raportissa Montonen esitti kuulemansa käsityksen Puolan pohjoismaisen aktiivisuuden syystä: erityistä erityistä syytä ei varsinaisesti ollut, mutta se perustui naapuruuteen ja siihen, etteivät Puolan pyrkimykset Pohjoismaissa joutuneet ristiriitaan Neuvostoliiton tai Itä-Saksan pyrkimysten kanssa.¹⁵⁰ Onkin ehkä mahdollista, että Puolan ulkopoliittikan johdossa Suomen nähtiin kuuluvan Neuvostoliiton kaupalliselle reviirille, mikä osittain selittäisi Puolan kaupan suuruutta muiden Pohjoismaiden kanssa, mutta tätä ei voi tämän aineiston perusteella aukottomasti todistaa. Montonen kirjoitti aikaisemmin mahdollisesta työnjaosta sosialistisen yhteisön maiden välillä, mutta Suomen hän näki kuitenkin kuuluvan osaksi Puolan Pohjoismaihin suuntautuvaa ulkopoliittikkaa. Onkin aiheellista pohtia, miksi Montonen koki Suomen kuuluvan Puolan ”reviiriin”, vaikka tähän tuskin on löydettävissä suoraa vastausta. Todennäköisesti näkemykseen vaikutti vielä Montosen toiveet kauppataseen korjaantumisesta. Gierek oli vierailut Suomessa vuoden 1974 lopulla, ja vierailun yhteydessä tehtyjen taloudellisten suunnitelmien toteuttamisesta

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 12.5.1975 R-486/183, UMA.

käytiin neuvotteluita vuoden 1975 alussa runsaan vierailuvaihdon siivittämänä¹⁵¹. Tässä tilanteessa kaupan epätasapainon korjaaminen vaikutti enää vain ajan kysymykseltä.

Kesäkuussa Montonen käsitteli Gierekin Ruotsin-vierailun kulkua ja tuloksia, jotka olivat Montosen mukaan merkittävät ja lunastivat vierailulle ladatut odotukset: Ruotsin johtava rooli Puolan Pohjoismaiden politiikassa oli lujittunut ja sen odotettiin jatkuvan, ja tämän kehityksen hän näki erityisesti liittyvän Ruotsin pääministeri Olof Palmeen.¹⁵² Mielenkiintoista tässä raportissa on, että Montonen liitti kehityksen osittain myös Varsovan-liiton ulkopoliittiseen kokonaiskonseptioon, jossa aloitteita ei tule vain Puolasta, vaan myös sen kautta.¹⁵³ Tämän hän liitti erityisesti siihen, että Puolan ja Ruotsin suhteiden kehittyminen tarkoitti myös Itämeren alueen sisäisen koheesion lujittamista, mikä tarkoitti hänen mukaansa Suomen osalta sen turvallisuuspoliittisen aseman parantumista.¹⁵⁴ Siitä huolimatta, että Montonen oli aikaisemmin nähnyt Puolan pohjoismaisen ulkopoliittisen suuntauksen olevan pääasiassa puolalaisten omista käsissään, Ruotsin ja Puolan välien suhteiden kehittyminen tähän pisteeseen oli ainoastaan mahdollista Moskovan siunauksella. Vierailu oli poikunut Puolan ja Ruotsin välisen ystävyysuhdejulistuksen, joka tarkoitti entistä syvempää rinnakkaiseloä Itämeren alueella. Suomelle puolestaan Puolan ja Ruotsin ystävyysuhdejulistus tarkoitti Montosen silmissä entistä tiukempaa kilpailua Puolan markkinoista: ”Se [Suomen vienti] joutuu nyt ponnistamaan Puolassa entistä lujemmin kaikkialla, missä se osuu suoraan vastakkain Ruotsista tulevan kilpailun kanssa.”¹⁵⁵ Ruotsi toi Palmen johdolla Itämerelle rauhanomaista rinnakkaiseloä ja alueen vakiintumista ”rauhan merenä”, mutta samalla kilpailua Suomelle, ainakin Puolasta käsin katsottuna.

Vuonna 1976 Montosen ainoa ja viimeinen Puolan ei-sosialistisiin maihin kohdistuvaa ulkopoliittikkaä käsittelevä raportti koski Saksan Liittotasavallan ja Puolan suhteiden kehitystä. Raportissa käsiteltiin Puolan ja Länsi-Saksan välisiä sopimuksia, jotka oli pantu alulle Etykin kolmannen vaiheen aikana Helsingissä vuonna 1975, mutta sopimukset odottivat vielä ratifiointia opposition hallitsemassa liittoneuvoston alakamarissa.¹⁵⁶ Kyse ei ollut Montosen mukaan mistä tahansa sopimusten hyväksymisistä, vaan asialla oli merkitystä koko maanosan kannalta: ratkaisulla olisi vaikutus Euroopan liennytskulkuun ja Länsi-Saksan *ostpolitik*

¹⁵¹ Suurlähetystön vuosikertomus 1975 ulkoministeriölle 4.6.1976, UMA.

¹⁵² Suurlähettilään raportti ulkoministerille 24.6.1975 R-640/228, UMA.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 1.3.1976 R-248/87, UMA.

kohtaloon, mutta sopimuksilla oli merkitystä myös maiden sisäpolitiikassa.¹⁵⁷ Liittotasavallan *ostpolitiikin* jatkuvuus tai sen kaatuminen olisivat heijastuneet Euroopan tilanteeseen. Liittotasavallan ja Puolan suhteille sopimuksen kaatuminen olisi tarkoittanut katastrofia normalisointiprosessissa, mikä olisi samalla tarkoittanut epävakautta Etykin jälkeisessä Euroopassa.

1.2. Suomen ja Puolan välinen kauppa ja Itämeren öljy

Tässä osiossa käyn läpi hieman yksityiskohtaisemmin Suomen ja Puolan välistä kauppaa Montosen ollessa Suomen suurlähettiläänä Puolassa 1972–1976. Lisäksi vertailen Suomen tapaa hoitaa kauppasuhteitaan Neuvostoliiton ja Puolan kanssa, koska niiden välillä oli tiettyjä samankaltaisuuksia erityisesti kivihillen ja öljyn osalta.

Ensimmäiseksi on taustoitettava Neuvostoliiton ja Puolan kaupan eroa, josta ensimmäistä käytiin *clearing*-kaupan pohjalta. *Clearing*-kaupassa maiden välistä kauppaa hoidetaan tasa-painotetusti siten, että tuotteiden hinnat sovitaan etukäteen ja täten vienti ja tuonti olisivat yhtä suuria sekä viennistä saatu summa siirrettäisiin suoraan tuonnin ostoihin. Puolan kanssa kauppaa oli puolestaan käyty vuodesta 1970 lähtien vapaavaluttapohjalla.¹⁵⁸ Kauppajärjestely Neuvostoliiton kanssa hyödytti Suomea öljyksiin nostaessa hintoja 1970-luvulla, koska öljyn kallistuessa myös *clearing*-kaupalla oli kasvuvaraa.¹⁵⁹ Puolan kanssa kauppataase oli sen sijaan koko 1970-luvun alijäämäistä, pääasiassa kivihillen vuoksi, joka käsittikin yli 70 % tuonnista Suomeen.¹⁶⁰ Kauppa vapaasti vaihdettavilla valuutoilla Puolan kanssa tarkoitti, ettei Puola ollut velvoitettu tekemään ostoja samalla tapaa Suomesta kuin Neuvostoliitto.

1970-luvulla Suomi pyrki kuittaamaan *clearing*-velkansa Neuvostoliitolle kasvaneen öljynhinnan vuoksi erityisesti suurilla rakennusprojekteilla. Tilannetta kuvaavat hyvin Kekkonen sanat: ”Kun meidän aiemmin oli lähes lyhty kädessä etsittävä Neuvostoliitosta tuontitavaroita, jotta olisimme voineet ylläpitää vientiämme Neuvostoliittoon, ovat asiat nyt täysin päinvastoin”.¹⁶¹ Suurista projekteista merkittävin oli Kostamuksen kaivoskombinaatti ja kaupunki.¹⁶² Samaan aikaan Suomi kärsi ulkomaankaupassaan vajeesta ja inflaatiosta, joka kasvatti hintoja jopa pari prosenttia kuukaudessa vuonna 1974.¹⁶³ Tämän olivat nostaneet esille myös neuvostoliittolaiset, jotka eivät halunneet maksaa Suomen inflaatiota.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Suurlähetystön vuosikertomus 1975 ulkoministeriölle 4.6.1976, UMA.

¹⁵⁹ Tarkka 2012, 167.

¹⁶⁰ Suurlähetystön vuosikertomus 1975 ulkoministeriölle 4.6.1976, UMA.

¹⁶¹ Kekkonen 1980, 152.

¹⁶² Tarkka 2012, 168.

¹⁶³ Suomi 1998, 632.

¹⁶⁴ Suomi 1998, 525.

Presidentti Kekkonen onnistui kuitenkin taivuttamaan neuvostoliittolaiset hyväksymään projektit, vaikka hän toimikin tässä Juhani Suomen sanoin ”presidentin vallan ääri rajoja tunnustelemalla”.¹⁶⁵

Samalla tavalla presidenttijohtoisesti Kekkonen avulla pyrittiin hoitamaan kauppasuhteita myös Puolaan.¹⁶⁶ Näistä merkittävimpiä olivat jo aikaisemmin mainitut Kwidzynin paperituotantolaitoksen rakentaminen, Kone Oy:n ja Neste Oy:n vientihankkeet,¹⁶⁷ ja samoin suomalaisella rakennusteollisuudella oli kiinnostusta päästä Puolan rakennusmarkkinoille.¹⁶⁸ Kauppavajetta pyrittiin korjaamaan suurilla projekteilla samalla tavalla kuin Neuvostoliiton-kaupassa. Suomelle tarjoutuikin mahdollisuus päästä Puolan markkinoille presidentti Kekkonen vieraillessa Puolassa huhtikuussa 1973 ja pääsihteeri Gierekin vierailulla Suomessa marraskuussa 1974. Juhani Suomen toimittamista Kekkonen päiväkirjoista löytyykin päiväys 16.4.1973, jolloin Gierek oli ehdottanut Kekkoselle öljynetsintää yhdessä Puolan rannikolla ja kysynyt mahdollisuutta saada lännestä Suomen kautta modernia poraustekniikkaa.¹⁶⁹ Ilmeisesti Suomi ei kuitenkaan ollut ainoa maa, josta yritettiin hakea öljynporausteknologiaa, sillä 16.5. kirjoitetun päiväyksen mukaan Puola oli ollut samasta asiasta yhteydessä myös Ruotsiin.¹⁷⁰ Päiväkirjan perusteella vaikuttaakin, että Pohjoismaat nähtiin maina, josta oli mahdollista saada modernia teknologiaa. Samalla myöskään Suomi ei ollut mitenkään korvaamattoman tärkeässä asemassa Puolalle.

Suomen kaupalliset tavoitteet kuitenkin epäonnistuivat Puolan osalta. Suomen EEC-sopimuksen vastapainoksi luodut KEVSOS-sopimukset¹⁷¹ SEViin valtioiden kanssa jäivät merkityksiltään vähäisiksi.¹⁷² Puolan kanssa sopimus ratifioitiin vasta 1978 sopimuksen sisältöön liittyvistä ongelmista johtuen.¹⁷³ Suurlähetystön vuosikertomus 1975 selitti kaupallisten tavoitteiden epäonnistumisen suomalaisten hintojen syyksi:

Edustuston käsityksen mukaan suomalaiset alan yritykset ovat todella yrittäneet päästä kauppoihin Puolan kanssa, mutta ostajapuoli on jatkuvasti todennut Suomen hintatason kilpailijoihin nähden liian korkeaksi. Puolan on onnistunut saada myös edullisia luottoja

¹⁶⁵ Suomi 1998, 685.

¹⁶⁶ Suomi 1998, 303.

¹⁶⁷ Suomi 1998, 303.

¹⁶⁸ Suurlähetystön vuosikertomus 1975 ulkoministeriölle 4.6.1976, UMA.

¹⁶⁹ Kekkonen 2003, 325.

¹⁷⁰ Kekkonen 2003, 331.

¹⁷¹ Kahdenväliset vapaakauppasopimukset, joita Suomi solmi SEViin kuuluvien maiden kanssa. Solmittiin osana ns. Suomen kauppapoliittista kokonaisratkaisua, jolla haluttiin korostaa Suomen tekevän kauppaa Euroopan eri talousyhteisöjen kanssa. Suomi 1998, 154.

¹⁷² Tarkka 2012, 151. Kallenautio 2005, 336.

¹⁷³ Reimaa 2013, 217.

*ja maksuaikoja kilpailijamailtamme, mikä on monissa tapauksissa vienyt kaupat suomalaisilta tarjoajilta.*¹⁷⁴

Sytä toki oli varmasti muitakin. Verrattuna Neuvostoliittoon Suomen ja Puolan johdon väliset henkilösuhteet olivat löyhempiä, joten presidentillä ei ollut aivan samanlaista vipuvartta kasvattaa kauppaa Puolan kanssa. Toisaalta myös Puolan asema oli erilainen: Puolan ei tarvinnut hyväksyä kilpailijoita korkeampia hintoja tai huonompia luottoja vain sitoakseen Suomea itään – jos naapurit tarjosivat Suomea halvemmalla ja paremmin ehdoin, kauppa valui sinne. Sen sijaan Neuvostoliitolla oli varaa tinkiä eduistaan kaupassaan oman vaikutusvaltansa turvaamisen vuoksi.¹⁷⁵ Siinä missä Neuvostoliitto joutui painimaan yleis- ja maailmanpoliittisten asioiden kanssa, puolalaisia kiinnosti lähinnä oma taloudellinen etunsa. Suomen puolueettomuus, joka oli vielä aikaisemmin tarjonnut Neuvostoliitolle näyteikkunan länteen, menetti merkitystään myös Neuvostoliitolle sen länsisuhteiden parannuttua.¹⁷⁶ Suomi ei ollut SEVin pienemmille maille koskaan yhtä tärkeä maa kuin Neuvostoliitolle, joten Suomi oli tässä suhteessa jokseenkin samalla viivalla muiden maiden kanssa kaupan avautuessa laajemmin lännen kanssa 1970-luvulla.

Ennen suurlähettilään vaihtoa Montonen kävi heinäkuussa 1976 henkilökohtaisesti hyvästelemässä puoluesihteerin Gierekin. Hän kirjoitti Gierekin pitävän maiden suhteita hyvinä, mutta todenneen ”ei ole mitään niin hyvää ettei sitä voitaisi parantaakin”.¹⁷⁷ Suhteet olivat hyvät ainakin paperilla, mutta kuten myöhemmin suurlähettiläs Ralph Enckell raportoikin, ei Puolalla ollut varsinaista halua kasvattaa tuontiaan Suomesta. Näin jälkikäteen voisi sanoa, että vuosi 1974 oli Suomen ja Puolan kansantasavallan välisten suhteiden korkein huippu, jolloin suhteiden kehitykselle nähtiin vielä mahdollisuuksia.

Vuosina 1972–1976 raportoitiin laajasti muutoksista Puolassa ja sen pyrkimyksistä talouden ja ulkopoliittikan saralla. Taloudellisesti Puola oli onnistunut kehittymään jopa vaikuttavalla tavalla ja tyydyttämään kansan tarpeet. Puola oli noussut myös aktiiviseksi ulkopoliittiseksi peluriksi, joka arvosti suhteita erityisesti Ranskaan ja Pohjoismaihin. Gierek oli liennytyksen henkilöitymä Puolan osalta, ja hän teki ulkopoliittikkaa rauhallisen rinnakkaiselon merkeissä aktiivisesti sosialistisen yhteisön ulkopuolelle. Montosen suurlähettiläskauden ensimmäisinä vuosina Puolan Suomen-suhteille nähtiin hyvät kehitysedellytykset, mitä korostivat korkeatasoiset vierailut maiden välillä. Suhteiden nähtiin vielä etsivän lakikorkeuttaan, sitäkin

¹⁷⁴ Suurlähetystön vuosikertomus 1975 ulkoministeriölle 4.6.1976, UMA.

¹⁷⁵ Tarkka 2012, 168.

¹⁷⁶ Suomi 1996, 656–657.

¹⁷⁷ Suurlähettilään salasähke ulkoministeriölle 14.7.1976 R-367, UMA.

huolimatta, että kauppa oli jatkuvasti Suomelle alijäämäistä. Se ei kuitenkaan suurlähettilästä haitannut, sillä hänen silmissään näytti todennäköiseltä, että kauppa alkaisi vetämään paremmin. Sen eteen oli kuitenkin tehtävä lisää töitä kasvavan kilpailun takia.

2. Sosialistisen yhteisön toiseksi tärkein maa

Tässä alaluvussa keskityn Puolan ulkopoliittikkaan sosialistisen yhteisön näkökulmasta, mihin liittyivät erityisesti suhteet Neuvostoliittoon, mutta myös yhteisön muihin maihin. Tässä yhteydessä käsitelen myös Puolan suhtautumista varsinaisen yhteisön ulkopuolisiin Kiinaan, Jugoslaviaan ja Albaniaan, koska maan ulkopoliittinen johto noudatti pitkälti Neuvostoliiton esimerkkiä näissä suhteissa. Samalla perusteella Puolan suhtautuminen ja tavoitteet liittyen Etykiin on käsitelty tässä yhteydessä.

Jo aikaisemmin viitatussa ulkopoliittisessa katsauksessa vuodelta 1973 Montonen liitti Puolan ennen kaikkea osaksi sosialistisen yhteisön ulkopoliittikkaa:

Yhteisön etujen ja maan omien etujen katsotaan Puolassa tosin osuvan aina automaattisesti yhteen. Maan nähdään uivan sosialistisen Yhteisön suuressa valtavrassa. Ulkopoliittikankin alalla Puolan nousu- tai laskukaudet riippuvat Yhteisön menestyksestä. Ne seuraavat Yhteisön tai pikemminkin sen johtavan maan ulkopoliittisen hengityksen tahtia.¹⁷⁸

Montosen näkemyksen mukaan yhteisön sisällä maiden tärkeysjärjestys Puolalle oli seuraava: ensimmäisenä tietenkin Neuvostoliitto, jonka jälkeen seurasivat Saksan demokraattinen tasavalta¹⁷⁹ ja Tšekkoslovakia, vaikka yhteisö, mihin Albaniaa ja Kiinaa ei laskettu kuuluvaksi, olikin ”luonnollinen perusvyöhyke” kaikessa Puolan ulkopoliittikassa.¹⁸⁰ Puola, joka näki itsensä sosialistisen yhteisön toiseksi tärkeimpänä maana heti Neuvostoliiton jälkeen,¹⁸¹ noudatti näkyvästi Neuvostoliiton hengityksen tahtia. Siitä huolimatta Montonen ei nähnyt Puolan johdon olevan ideologisesti tiukka:

Puola on epäilemättä niitä Yhteisön maita, joissa on vähimmin ehdottoman tinkimättömästi ja johdonmukaisesti yksinomaan sosialistisen kansainvälisyyden pohjalla ajattelevia henkilöitä.¹⁸²

¹⁷⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 23.2.1973 R-180/43. UMA.

¹⁷⁹ Lyhennetty tästedes SDT tai Itä-Saksa.

¹⁸⁰ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 23.2.1973 R-180/43. UMA.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid.

Kuten olen jo aikaisemmin esittänyt, Montosen silmissä Puolalla oli omaa liikkumavaraa yhteisönsä sisällä, mitä myös tämä lainaus kuvasi. Puolan ulkopoliittinen johto ei rajoittanut itseään tiukasti sosialistiseen dogmaattisuuteen ja kansainväliseen taisteluun yhteiskuntajärjestelmien välillä, vaan uusi aktiivinen ulkopoliitikka vaati ”liennyttävää kaupankäyntiä” ja niin sanottua rauhallista rinnakkaiseloä. Montonen huomasi myös Puolassa ajettavan aktiivisesti Etykin koollekutsumista ja SDT:n kansainvälistä tunnustamista.¹⁸³ Tältä osin se sopi myös Neuvostoliiton pyrkimyksiin Etykin suhteen ja rauhanomaiseen ulkopoliitiikkaan, joka oli kokenut kolauksen Tšekkoslovakian miehityksen myötä¹⁸⁴.

Toukokuussa 1973 raportoitavaa antoi Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Leonid Brežnevin pikainen vierailu Puolassa ennen hänen vierailuaan Länsi-Saksaan ja Yhdysvaltoihin. Montosen mukaan vierailussa oli nähty merkittävä ”solidaarisuuden osoitus sekä kahdenvälisen valtio- ja puoluekohtaisten suhteiden että koko sosialistisen yhteisön kannalta”.¹⁸⁵ Brežnevin ja Gierekin välisestä keskustelusta oli vaikea saada tosiasiallista tietoa, mutta ulkomaalaisten tarkkailijoiden keskuudessa oli esiintynyt spekulatiota esimerkiksi siitä, että Puola oli kokenut levottomuutta Neuvostoliiton ja Saksan Liittotasavallan suhteiden paranemisesta liiankin hyväksi, mikä olisi voinut heikentää Puolan asemia neuvotteluissa Länsi-Saksan kanssa, ja Neuvostoliiton taholta oli annettu vierailulla rauhoittelevat vakuutukset Puolalle.¹⁸⁶ Tältä pohjalta oli ymmärrettävissä vierailun kutsuminen solidaarisuuden osoitukseksi. Montonen ei ottanut spekulatioihin erityistä kantaa, mutta piti niitä kuitenkin johdonmukaisina. Spekulatio ilmeisesti osui kuitenkin oikeaan, sillä Puolassa oli jo ennestään oltu huolestuneita Neuvostoliiton ja Saksan Liittotasavallan suhteiden parantumisesta Puolan etujen kustannuksella¹⁸⁷. Montosen raportti itsessään oli viesti Suomeen tulevasta Brežnevin vierailusta Saksan Liittotasavaltaan Puolan näkökulmasta, ja siitä, etteivät tulokset välttämättä olisivat kovin pitkälle meneviä – Neuvostoliitto ottaisi huomioon vasallinsa edut.

Puolan suhteesta Kiinaan vuonna 1973 suurlähetystöllä oli myös raportoitavaa kahden raportin verran. Taustalla vaikutti Kiinan ja Neuvostoliiton välisten suhteiden välirikko, joka oli 1960-luvun aikana kärjistynyt lähes aseelliseen yhteenottoon.¹⁸⁸ Heinäkuussa 1973 suurlähetystössä oli huomattu, että Kiinan- ja maolaisuuden-vastainen linja oli lisääntynyt

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Kallenautio 2005, 234.

¹⁸⁵ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 15.5.1973 R-456/104, UMA.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Vladimirov 1993, 145.

¹⁸⁸ Vladimirov 1993, 165.

julkisessa sanassa.¹⁸⁹ Tässä yhteydessä myös Kiinan Puolan-suurlähettiläs oli vierailut Montosen luona, jolloin suurlähettiläs Liu oli todennut lehtikirjoittelun koventaneen linjaansa, mikä johtui Moskovan käskystä. Hän oli kuitenkin sanonut, että Kiinan suhteet Puolaan siitä huolimatta olivat hyvät. Lisäksi hän totesi Kiinan suhtautuvan positiivisesti Euroopan détente-kehitykseen, mutta ei hyväksynyt Neuvostoliiton ”sosiali-imperialistista politiikkaa”, jonka johdossa oli venäläinen ”tsaari”.¹⁹⁰ Myös Montonen epäili kirjoittelun johtuvan siitä, että Puolassa oli päätetty seurata ja tukea Neuvostoliiton politiikkaa Kiinan suhteen. Montonen ei kuitenkaan itse käyttänyt sanaa *käskeä* toisin kuin suurlähettiläs Liu. Sana-valinnalla tosin tuskin oli erityisesti merkitystä, sillä Puola toimi joko omasta tahdostaan tai käskystä Neuvostoliittoa mukaillen – viesti Helsinkiin oli, että Neuvostoliiton ja sen mukana sosialistisen yhteisön linja Kiinan suhteen ei ollut muuttumassa.

Hyvin samanlaisen kuvan antaa myös va. asiainhoitaja Pertti Raudaksen raportti, jossa hän käsitteli Kiinan ja Neuvostoliiton välisiä suhteita kiinalaisen suurlähetysneuvoksen kanssa käymiensä keskustelujen pohjalta. Raudakselle oli keskusteluissa todettu, että Kiina ei uhannut Euroopan turvallisuutta, mutta puolestaan ekspansionistinen suurvalta nimeltään Neuvostoliitto ei ollut vähentämässä joukkojaan Itä-Euroopan maista, koska muuten ei olisi ketään, kuka olisi kuunnellut sen määräyksiä.¹⁹¹ Tätä Raudas ei kommentoinut mitenkään vaan tyytyi vain selostamaan kiinalaisen kollegansa sanoja. Tältä osin raportti ei koskettanut juuri Puolaa, mutta Puola toimi osaltaan myös ikkunana sosialistisen maailman sisäiseen politiikkaan, joka saattoi kiinnostaa myös ulkoministeriötä.

Tällaisessa ikkuna-asemassa Puola ei ollut ainoastaan tässä tapauksessa, vaan suurlähetystö raportoi myös esimerkiksi SEVin 1973 vuosikokouksesta, josta osattiin sanoa Puolan arvostelleen esimerkiksi raaka-aineongelmaa¹⁹² ja SEVin sisäisen teollisen työnjaon ja yhteistuotannon kehittymättömyyttä.¹⁹³ Tämä olikin johtanut siihen, että Puolan täytyi etsiä muun muassa raakaöljyä ja rautamalmia yhteisön maiden ulkopuolelta, mitä se olikin löytänyt Ruotsista ja Lähi-Idästä raportin mukaan.¹⁹⁴ Tässä vaiheessa maailma ei ollut vielä joutunut vuoden 1973 öljykriisiin kouriin, mutta Puolan pyrkimys nostattaa elintasoja vaati paljon resursseja, joiden tarvetta ei pystytty kattamaan ainoastaan Neuvostoliiton toimituksilla. Lisäksi Montonen nosti esille Puolan pääministeri Jaroszewiczin tunnustuksen SEVin

¹⁸⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 20.7.1973 R-706/179, UMA.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 4.9.1973 R-810/223, UMA.

¹⁹² Raportin mukaan erityisesti Neuvostoliiton suhteellinen pidättäytyminen ja lyhytjänteisyys raaka-ainetoimitusten osalta. Suurlähettilään raportti ulkoministerille 24.7.1973 R-711/180, UMA.

¹⁹³ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 24.7.1973 R-711/180, UMA.

¹⁹⁴ Ibid.

toiminnalle ympäristönsuojelun osalta, vaikka se vielä kärsikin suurista ”konkreettisista ja kasvufilosofisista ongelmista” – Puolan hän näki kuitenkin olevan tällä alalla edelläkävijä SEVin piirissä.¹⁹⁵ Puolan pyrkimysten tiedostaminen oli tärkeää, sillä se saattoi näiden asioiden tiimoilta lähestyä myös Suomea. Vaikka öljykriisillä olikin vaikutuksensa myös sosialistiseen maailmaan, Puola pyrki ylläpitämään talouskasvuun.

Puolan kahdenvälisistä suhteista painoarvoa annettiin erityisesti Saksan demokraattiselle tasavallalle, jonka suhdekehityksestä raportointiin tasaisesti. Vuonna 1973 Montonen raportoi Puolan ja SDT:n olevan erityisen lähellä toisiaan, ja niiden välillä oli havaittavissa erityistä lähentymistä yhteisön sisällä.¹⁹⁶ Montosen silmissä taustalla oli lukuisia tekijöitä tälle suhdekehitykselle: Itä-Saksan ja Puolan omat kansalliset ja taloudelliset pyrkimykset, sosialistisen yhteisön kollektiiviset pyrkimykset ja toisaalta Neuvostoliiton tavoite lujittaa SDT:n asemaa Euroopassa – tavoite, jonka edut osuivat yhteen myös Puolan ja SDT:n omien tavoitteiden kanssa.¹⁹⁷ Yleisstrategian osalta Montonen ei nähnyt epäilystäkään siitä, etteikö sitä olisi sovittu Moskovassa, sillä Itä-Saksan aseman vahvistuminen Euroopassa olisi myös koko yhteisön etu. Suhteiden vahvistumisesta huolimatta Montonen huomautti maiden eroavaisuuksista esimerkiksi ideologisessa suhtautumistavassa, jossa ”Puolan puoluejohdon oikeaoppisuus on taas useimmiten ollut taktisesti hyvinkin joustavaa” verrattuna Itä-Saksan tiukempaan ideologiseen otteeseen, mutta toisaalta merkitystä oli myös puolalaisella kansanpsykologialla, jossa vanhat muistot olivat vielä lujassa saksalaisten suhteen erilaisista ”uusista” kansandemokraattisista saksalaisista huolimatta.¹⁹⁸ Historiasta ja eroista huolimatta maiden välillä oli pyrkimys entistä tiukempiin kahdenväliseen yhteistyöhön, joka eroaisi tavanomaisesta yhteisön sisäisestä yhteistyöstä. Puolan tärkein kumppani, luonnollisesti heti Neuvostoliiton jälkeen, oli Itä-Saksa. Tällainen maiden suhdekehityksen analysoiminen kuuluu tietysti osaksi tavallista raportointia, mutta yhdeksänsivuisessa raportissa ulkoministerille on kuitenkin haluttu kiinnittää huomiota SDT:n ja Puolan välillä näkyneeseen suhteiden ja erityisesti kauppasuhteiden lujittumiseen. Taloudellisten suhteiden painotus ei näkynyt ainoastaan Puolan ei-sosialistisiin maihin kohdistuneessa ulkopolitiikassa, vaan myös oman yhteisönsä sisällä. Saksoja käsittelevä raportointi kiinnosti Suomea, koska Suomella oli samaan aikaan käynnissä omien suhteiden järjestäminen liittotasavaltaan ja demokraattiseen tasavaltaan.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 2.7.1973 R-755/191, UMA.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Kallenautio 2005, 361–362.

Vuoden 1974 tammikuussa suurlähetystöstä raportoitiin energiakriisin ensimmäisiä vaikutuksia Puolassa. Puolan virallinen kanta oli raportin mukaan, ettei kapitalistisen maailman kriisi suoranaisesti uhannut Puolan taloudellista kehitystä raaka-ainesannin ollessa turvattu oman yhteisön sisältä, mutta siitä huolimatta oli aloitettu laaja poltto- ja raaka-aineiden säästöohjelma kriisitilanteen implikaatioihin ja sen aiheuttamiin ketjureaktioihin vedoten.²⁰⁰ Montonen tulkitsi säästöohjelman aloittamisen edustavan kriisi-vaikutusten ”suhteellisen voimakkaasta säteilystä sosialistisen yhteisön piiriin”,²⁰¹ mitä tuskin kerrottiin julkisesti yhteisön maissa. Samaisessa raportissa mainittiin myös Suomen kannalta, erityisesti myöhemmin, hyvin tärkeä asia, jonka Montonenkin alleviivasi: Ulkomaan-kaupparyitykset oli velvoitettu ”pyrkimään valuuttatulojensa lisäämiseen kaikin keinoin”, mikä erityisesti kohdistui Puolan kivihiiileen.²⁰² Tämän merkitys, erityisesti tulevaisuutta ajatellen, jäi häneltä huomaamatta ainakin tässä vaiheessa. Tärkeintä oli tässä vaiheessa kuitenkin tiedottaa ulkoministeriölle, että öljykriisillä oli selvät vaikutuksensa myös Puolassa, ja mahdollisesti muuallakin yhteisön sisällä, mutta Puola oli verrattain omavarainen energiansa suhteen kivihiiilen takia. Entä miksi Montonen ei analysoinut kivihiiilen tuonnin merkitystä Suomelle tarkemmin? Pohjautuihan Suomen tuonti Puolasta pääasiassa kivihiiileen. Puola nostikin kivihiiilen hintaa, mikä heijastui suoraan myös kaupan tuonnin arvon merkittävänä nousuna.²⁰³ Ehkä tässäkin tapauksessa vilpittömät toiveet menivät todellisuuden edelle. Montonen ei olettanut, että Puola pyrki käyttämään tilannetta hyväkseen, ja toisaalta kaupan kehittymiselle Puolan kanssa oli hyvät edellytykset. Puolahan pyrki turvaamaan elintason nousemisen kriisistä huolimatta.

Seuraava merkittävä raportti Puolasta yhteisön osana saatiin 1976, jolloin suurlähettiläs tiedotti Neuvostoliiton kommunistisen puolueen²⁰⁴ Moskovan puoluekokouksen aiheuttamista reaktioista puolalaisessa mediassa ja puoluetasolla. Raportin mukaan puolalaisten reaktiot olivat osoitus ja pyrkimys korostaa Puolan uskollisuutta Neuvostoliittoa kohtaan, ja Moskovalla oli syytä luottaa Puolan tukeen.²⁰⁵ Tämä oli jo nähty aikaisemmin Puolan koventuneessa suhtautumisessa Kiinaa kohtaan, mutta myös NKP:n puoluekokouksen jälkeen ilmassa oli maolaisuutta tuomitsevia lausuntoja, ja samalla oli todettu PYTP:n tukevan täysin NKP:n suhtautumista Kiinaan.²⁰⁶ Toisaalta olivathan PYTP

²⁰⁰ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 10.1.1974 R-37/6, UMA.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Ibid.

²⁰³ Ks. liite 1.

²⁰⁴ Tästädes lyhennetty NKP.

²⁰⁵ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 11.3.1976 R-295/109, UMA.

²⁰⁶ Ibid.

ja Gierek saaneet tunnustuksen Brežneviltä tämän puheessaan PYTP:n seitsemännessä puoluekokouksessa Varsovassa joulukuussa 1975, jolloin Brežnev oli todennut seuraavasti: ”Puolalaisilla kommunisteilla on kaikki syyt tyytyväisyyteen toimintansa johdosta”.²⁰⁷

Tässä yhteydessä oli mainittu myös Puolan yhtyvän Gierekin suulla Neuvostoliiton Ranskalle, Länsi-Saksalle ja Yhdysvalloille antamaan tunnustukseen yhteistyön merkityksestä rauhan kannalta. Montonen oli huomannut, että tässä tapauksessa olivat Pohjoismaat ja muut maat unohtuneet. Toisaalta oli myös korostettu Etykin merkitystä ja sen periaatteiden toteuttamista, johon liittyi myös SEVin ja EEC:n välisten suhteiden kehittäminen.²⁰⁸ Montonen ei analysoinut sen tarkemmin Pohjoismaiden poikkeuksellista puuttumista, vaikka olikin sen huomannut. Tämä saattoi johtua siitä, että puoluekokouksen tulokset käsittelivät suurempaa kuvaa koko maailman mittakaavalla neuvostoliittolaisista lähtökohdista, mutta toisaalta kyse saattoi olla myös Pohjoismaiden merkityksen laantumisesta erityisesti Etykin jälkeen. Samalla jos Neuvostoliitto ei nähnyt tarpeelliseksi mainita Suomea tai muita Pohjoismaita, ei niitä ollut tarvetta korostaa myöskään Puolassa, joka uskollisesti seurasi veljespuoluettaan. Sen sijaan Puolassa oli yhdytty Neuvostoliiton kiinnostukseen Intiaan ja kolmanteen maailmaan, missä nähtiin tärkeäksi tukea ”edistyksellisiä voimia”.²⁰⁹ Euroopan tilanteen nähtiin olevan suotuisa Neuvostoliiton saadessa Etykistä vahvistuksen Euroopan status quon jatkumiselle, joten kiinnostus siirtyi kolmanteen maailmaan.

Va. asiainhoitaja Veijo Sampovaara kirjoitti ulkoministerille Euroopan kommunististen puolueiden konferenssista Berliinissä kesällä 1976 ja siihen liittyvästä uutisoinnista Puolassa. Konferenssiin osallistuivat käytännössä kaikkien Euroopan maiden kommunistiset puolueet lukuun ottamatta Albaniaa, Islantia ja Euroopan kaupunkivaltioita. Tšekkoslovakian miehitys oli luonut näkemyseron eurooppalaisten kommunististen puolueiden suhtautumisessa miehitykseen, mistä syntyi Länsi-Euroopassa myös niin sanottu eurososialismi.²¹⁰ Tämän konferenssin on nähty sinetöineen lopullisesti Neuvostoliiton johtavan roolin loppumisen Euroopan kommunistisessa liikkeessä, ja syventäneen jakoa eurokommunistien ja ”oikeaoppisen” neuvostokommunismien välillä.²¹¹ Sampovaara viitasi läntisessä lehdistössä nousseeseen näkemykseen siitä, että Moskovan asema kansainvälisen kommunistiliikkeen

²⁰⁷ Sähköet ulkoministeriölle 10.12.1975 R-776/R772 ja R-777/R776, UMA.

²⁰⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 11.3.1976 R-295/109, UMA.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Tarkka 2012, 159–160.

²¹¹ Tiisanen 1979, 10–11.

keskiössä oli ohi, mutta Moskovan asema yhteisössä ja Puolassa ei ollut hänen mukaansa muuttunut:

*Jos yleistyksellä on haluttu tarkoittaa sitä, että Berliinin kokous merkitsi Euroopan sosialististen maiden kohdalla jonkinlaista muutosta ja höllennystä subteissa Neuvostoliittoon, ei suurempaa virhearviointia olisi voinut tehdä.*²¹²

Samaan viittasivat myös Sampovaaran aikaisemmat sähköet. Hän mainitsi keskustelleensa Puolan ulkoministeriön keskitason edustajan kanssa, joka oli todennut lännessä turhaan korostettavan Moskovan roolin pienentymistä kansainvälisessä kommunistisessa liikkeessä, sillä edustajan mukaan NKP:lla oli yhä erityinen asemansa maailmassa toisen suurvallan johdossa.²¹³ Vastoin läntisiä käsityksiä Berliinin konferenssi oli puolalaisten näkemysten mukaan vain ”vahvistanut veljespuolueiden ideologista yhteyttä ja yhteistä aktiiviteettia proletaarisen internationalismin pohjalta”.²¹⁴

Raportissaan ulkoministerille Sampovaara vielä lisäsi Neuvostoliiton merkityksen sosialististen maiden syntyiselle, joten oli turha odottaa itsenäistä ajattelua Euroopan sosialististen maiden kommunististen puolueiden sisällä:

*Arvioita sosialististen maiden ja Neuvostoliiton subteiden nykytilasta tehtäessä on lisäksi pidettävä mielessä, että Euroopan sosialistiset maat ovat kovin nuori valtioryhmittymä. Se syntyi Neuvostoliiton tuella ja myötävaikutuksella ja yritykset muutosten aikaansaamiseksi, joita Moskova ei ole hyväksynyt, ovat johtaneet Neuvostoliiton väliintuloon. Puolassa on näihin päiviin saakka puhuttu virallisesti maassa vallitsevasta proletariaatin diktatuurista. Tämä kuvaa hyvin sitä, että sosialistisen yhteiskunnan, puhumattakaan kommunistisesta, rakentaminen ja vakiinnuttaminen on yhä kesken. Kuinka silloin valtaa pitävä ryhmä luopuisi siitä tuesta, joka tarpeen tullen kriisitilanteessa takaa nykyisen järjestelmän säilymisen?*²¹⁵

Lainaus kertoi Euroopan sosialististen maiden todellisuudesta 1970-luvulla. Maat syntyivät Neuvostoliiton tuella, eikä liennytyksestä huolimatta ollut nähtävissä, että näissä maissa olisi mahdollisuutta Moskovasta riippumattomaan itsenäisyyteen. Kaikki yritykset poiketa NKP:n osoittamalta tieltä olivat johtaneet yritysten murskaamiseen Breževin opin mukaisesti. Vaikka Varsovan liiton mailla olikin tiettyyn pisteeseen asti varaa poiketa oikeaoppisuudesta, ja

²¹² Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 26.7.1976 R-782/273, UMA.

²¹³ Sampovaaran salasähkö ulkoministeriöön 8.7.1976 R-358, UMA.

²¹⁴ Sähkö ulkoministeriöön 8.7.1976 R-357, UMA.

²¹⁵ Va. asiainhoitajan raportti ulkoministerille 26.7.1976 R-782/273, UMA.

vaikka 1970-luvun aikana liennytyks oli kehittänyt suhteita kapitalistisiin maihin, niin olivat maat yhä sidottuja Neuvostoliittoon.

Gierekin konferenssissa pitämään puheeseen viitaten Sampovaara huomioi myös termin ”proletaarinen internationalismi” kuuluvan puolalaisten poliittiseen sanastoon.²¹⁶ Tällä huomiolla oli merkitystä siinä mielessä, että Moskovan näkökulmasta ”revisionistiset” eurokommunistit olivat tiputtaneet termin pois käytöstä.²¹⁷ Kyseisen termin käyttö oli osoitus lojaalisuudesta Neuvostoliiton oikeaoppiselle kommunismille. Samalla se myös edusti konferenssissa muille osanottajille Puolan omaa oikeaoppisuutta, jossa ei hairahduttaisi revisionistiselle tielle lännen kommunistien tapaan.

Va. asiainhoitaja ei siis nähnyt Berliinin kokouksen edustavan millään tavalla vallan löyhentymistä varsinkaan yhteisön maiden sisällä – Neuvostoliitto jatkoi vasalliensa kannattavana voimana sosialismille yhteisön maissa, eikä Tšekkoslovakian miehityksen jälkeen ollut nähtävissä mitään merkkiä siitä, että joku puolueista olisi halunnutkaan lähteä omille teilleen. Sosialistisen Puolan omaleimaisista eroista huolimatta maata johtava PYTP oli vakaa NKP:n tukija. Gierekin ensimmäisinä vuosina raportoitiin siitä, ettei Gierek lähtisi omille teilleen Dubčekin tapaan, mutta vuonna 1976 ei ollut enää tarvettakaan puhua PYTP:n johdon yrittävän keikuttaa venettä Neuvostoliiton osalta huolimatta aktivoituneesta ulkopoliitikastaan ja kaupastaan yhteisön ulkopuolisten maiden kanssa. Tätä muuttumatonta asiointilaa myös kuvasi osaltaan salasähke, jonka mukaan neuvostoliittolaisen näkemyksen mukaan tärkeintä oli konferenssin pitäminen, eikä niinkään sen päätökset.²¹⁸

Toisaalta PYTP:ssa oli poliittista joustavuutta tiukan veljellisistä NKP-suhteistaan huolimatta. Olihan Gierek vierailullaan Suomessa vuonna 1974 tunnustanut Suomen puolueettomuuspolitiikan ehdoita toisin kuin esimerkiksi SDT.²¹⁹ Joustavuudesta kertoi myös Puolan kommunistien suhtautuminen esimerkiksi Italian kommunistiseen puolueeseen. Suurlähetystö oli kertonut syyskuussa 1974 puolalaisten suhtautuneen ymmärtäväisesti italialaisten ajatuksiin ja lähteneen siitä, että molemmat maat rakensivat sosialismia maiden olosuhteiden ja historian mukaisesti.²²⁰ Puola suhtautui joustavasti kaikkeen mikä ei ollut suoraan ristiriidassa Neuvostoliiton näkemysten kanssa, mutta tuki myös Neuvostoliittoa kaikissa tärkeissä kysymyksissä.

²¹⁶ Ibid.

²¹⁷ Tiusanen 1979, 91.

²¹⁸ Salasähke ulkoministeriöön 7.7.1976 R-353/R-349, UMA.

²¹⁹ Suomi 2016, 370.

²²⁰ Postisähke ulkoministeriöön 28.9.1974 R-PS-23/213, UMA.

Entä miksi Puola tunnusti Suomen puolueettomuuden, vaikka Neuvostoliiton suhtautuminen siihen oli ollut vieroksuva Tšekkoslovakian miehityksestä lähtien²²¹? Olihan Saksan demokraattinen tasavalta ilmeisesti Neuvostoliiton vaatimuksesta sanonut vain kunnioittavansa Suomen pyrkimystä puolueettomuuteen.²²² Samalla tavalla Neuvostoliitto oli saattanut painostaa myös Puolaa. Soikkasen mukaan tunnustuksen saamiseksi tosin jahkailtiin lähes kaksi viikkoa.²²³ Puolueettomuuden tunnustaminen ei ollut siis kuitenkaan aivan yksinkertainen asia. Pelkkä joustavuus ei yksistään selitä tätä, mutta tämän tutkimuksen aineiston pohjalta on vaikeaa sanoa varmaa vastausta. Mahdollisesti Puola ei lopulta halunnut tai kokenut tarpeelliseksi vaikeuttaa suhteitaan Suomeen turhan takia, sillä olihan kauppa ainakin Puolalle kannattavaa. Ehkä puolalaiset onnistuivat perustelemaan sen itselleen ilmaisuna Puolan omasta itsenäisestä ulkopoliitikastaan kulissien takana. Tai ehkä Puola lopulta myöntyi tunnustukseen lähestyvän Etykin kolmannen vaiheen vuoksi. Niin tai näin, kauppa oli Puolalle voitollista, ja samalla Suomessakin toivottiin viennin kasvavan. Ehkä Puolassakin koettiin mahdolliseksi kasvattaa tuontia Suomesta vielä vuoden 1975 alussa, joten kaupan suotuisan kehittymisen vuoksi oli vain luonnollista antaa Suomelle tärkeä tunnustus puolueettomuudesta.

Kummisetänä Puolan avautumisessa länteen vaikutti Neuvostoliitto, joka asetti puitteet suhde- ja liennytyskehitykselle. Puola sai toimia niissä jokseenkin itsenäisesti, vaikka se noudattikin suhtautumisessaan tiettyihin asioihin Neuvostoliiton linjaa. Suomelle tämä tarkoitti raporttien perusteella sitä, että Puolan aktiivisuus Pohjoismaissa oli osa sen itsenäisesti harjoittamaa ulkopoliitikkaansa, jonka kohteeksi myös Suomi lukeutui. Oli kuitenkin selvää, että Neuvostoliitto vaikutti myös Puolan ulkopoliitikkaan. Vaikka Puola toimikin itsenäisesti, Neuvostoliitto saattoi käyttää hyödykseen Puolan suhteita ulkovaltoihin.

3. Kansantasavallan harmaantuva taivas

Seuraavaksi käsittelemme suurlähetystön raportointia koskien Puolan sisäisiä oloja ja sisäpolitiikkaa. Montosen raportoinnissa käytiin läpi tasaiseen tahtiin maassa tehtyjä uudistuksia, niiden tuloksia ja vaikutuksia maahan.

Montonen aloitti Puolan olojen kuvaamisen raportissaan ulkoministerille 7.11.1972, jolloin hän kävi läpi Puolan taloudellista kehitystä, Gierekin asemaa ja hänen uudistuksiaan maassa sekä ulkopoliitiikkaa.²²⁴ Suurlähettiläs näki Gierekin ja hänen taustaryhmänsä tärkeimpänä

²²¹ Suomi 1998, 252.

²²² Tarkka 2012, 233.

²²³ Soikkanen 2008, 292.

²²⁴ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 7.11.1972 R-975/257, UMA.

määränpäänä välttää ennen kaikkea vuoden 1970 joulukuun tapahtumat, joiden uusiutumiseen heillä ei ollut varaa niin sisäpoliittisesti kuin ulkopoliittisestikaan. Sisäpoliittisesti Puolalla oli Montosen mukaan enemmän liikkumatilaa, mikä johtui osaltaan liennytyksestä maailmanpolitiikasta, mutta toisaalta myös Puolan uskollisuudesta Neuvostoliittoa ja yhteisöä kohtaan, mikä puolestaan takaisi maalle paremmat mahdollisuudet poiketa ”vallitsevasta oikeaoppisuudesta”.²²⁵ Uudistusten osalta Montonen näki puolalaisten tärkeimmäksi pyrkimykseksi elintason parantamisen, osittain uusien levottomuuksien välttämiseksi, mihin se pyrki pragmaattisesti turhantarkan ideologian noudattamisen sijaan. Gierekin Montonen näki suhteellisen nuorekkaana ja kansanomaisena työteliäänä käytännön miehenä, jonka johtotyylä oli edeltäjänsä verrattuna ihmiskeskeistä ja kansan kanssa dialogiin pyrkivää sekä joustavaa hallinnolliselta otteeltaan – mikä ei kuitenkaan tarkoittanut virallisen ideologisen linjan heikkenemistä vaan ”sosialismin hedelmiä tässä ja nyt”.²²⁶ Tulosten puolesta Montonen mainitsi tuotevalikoiman ja tuottavuuden kasvamisen, yksityisautojen määrän kasvavan silmännähtävästi ja teollisuustuotannon osalta koko sosialistisen yhteisön suurimmat kasvuluvut.²²⁷ Puolassa puhalsivat selvästi muutosten tuulet sisäisesti ja Gierekin kauden ensimmäisten vuosien aikana oli saatu jo paljon aikaan. Tältä osalta raportit jatkavat Orkomiehen suurlähettiläskauden antamaa kuvaa Puolasta, jossa kehitystä tapahtui nyt uudella otteella.

Varsin positiivisen kuvan Puolan oloista ja kehityksestä antoi myös Montosen seuraava maan sisäisiä oloja käsittelevä raportti vuoden 1973 alussa. Raportissa nostettiin erityisesti esille Gierekin kasvanut arvovalta ja toimintavapaus, jotka johtuivat osittain aktiivisesta ulkopoliitikasta, mutta myös Sejmin vaaleista 19.3.1972, jolloin Gomulkan aikakaudelta jäljelle jääneet partisaani-linjan edustajat menettivät lähes kaikki asemansa parlamentissa.²²⁸ Uudistuspolitiikan osalta Montonen mainitsi, ettei se vuoden 1972 aikana ollut toistaiseksi ulottunut ”kovinkaan syvälle eikä laajalle, vaan sujui tyynesti eteenpäin”, mutta povasi suurta merkitystä taloudelliselle uudistuskokeilulle, jonka oli tarkoitus lisätä yritysten autonomiaa.²²⁹ Raportissa jatkettiin olojen kuvaamista myönteisessä, jopa toiveikkaassa, valossa. Gierek ja hänen johtoryhmänsä olivat päässeet todellakin käärimään hihansa ja alkaneet töihin, eikä ainakaan toistaiseksi ollut havaittavissa mahdollisia esteitä tai häiriötekijöitä uudistustyön tiellä. Uudistusten osalta ei mennä liian kovaa vauhtia vaan rauhallisesti edeten. Montonen

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Ibid.

²²⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 26.2.1973 R-183/46, UMA.

²²⁹ Ibid.

nosti ongelmiksi esiin muun muassa työstä lintsaamisen, pulan asunnoista ja nuorison ideologisen löyhyyden ja kasvatustyön, jotka kaikki olivat raportin mukaan myös Puolan johdon tiedossa.²³⁰ Montonen siis näki, että uudistukset ovat jokseenkin realistisella pohjalla ja ongelmat hallituksen tiedossa. Suurlähettiläs todennäköisesti tyytyi tältä osin Puolan valtiovallan tarjoamaan viralliseen tietoon.

Lokakuussa 1973 Montonen raportoi uudelleen Puolan nykypäivästä. Montonen oli suoraan sanoen vaikuttunut kehityksestä, kun taloussuunnitelmat olivat toteutuneet niin hyvin, että monet niiden lopputavoitteistakin olivat jo lähellä, mutta Montonen oli myös huomannut ensimmäisen harmaan pilven Puolan kansantasavallan taivaalla: Joidenkin tuotteiden hintoja oli nostettu ja peruselintarvikkeiden hinnat saattaisivat nousta vuodenvaihteessa, mikä riippui pitkälti puolueesta, mutta toisin kuin Gomulkan aikana, Montonen totesi sen kuuntelevan tarkoin alhaalta tulevia äänimerkkejä.²³¹ Montonen näki riskin hintojennostamisessa, sillä peruselintarvikkeiden hinnat olivat olleet jäädytettyinä Gierekin valtaantulosta asti, ja todennäköisesti hintoja ei nostettaisi vielääkään. Hän ei kuitenkaan ajatellut Gierekin hallinnon ottavan riskiä ja korottaa hintoja. Gierekin hallintoa tiivistetysti hän kuvasi seuraavasti:

*Talouselämä on siis etualalla. Koko Gierekin kaudella ei juuri olekaan suoritettu uudistuksia tai muutoksia, jotka olisivat olleet peruslaadultaan poliittisia. Senrauksena on ollut sisäpoliittinen väröttömyys, mikä sointuu yhteen johtoryhmän asiallisen ja määrätietoisien, mutta samalla arkisen virkamiesmäisen yleissavun kanssa.*²³²

Siinä missä Gierek osoitti aktiivisuutta ulkopoliittikan saralla, jäi hänen sisäpolitiikkansa lähinnä talouspainotteiseksi, vaikka Gomulkaan verrattuna ote oli rennompi. Gierekissä ei ollut nähtävissä vuonna 1973 kuitenkaan mitään, mikä saattaisi muuttaa Puolaa sisäisesti muilta osin. Puolan omaleimaisuudesta Montonen kirjoitti:

*Puolalaisella todellisuudella on näin ollen oma leimansa. Miten se on tulkittava? Meneekö se esimerkiksi niin pitkälle, että Puolan voisi nähdä jotenkin irrallisena sosialistisen Yhteisön rintamasta, että maaperän laatu Yhteisön voimakentässä olisi tässä kohdin löyhempää? Vastaus on ehdoton ei. Poliittinen Puola seisoo vankasti yhteisessä rintamassa. Se ei vaan ole siinä kasvottomana, vaan sillä on oma yksilöllinen ilmeensä.*²³³

²³⁰ Ibid.

²³¹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 11.10.1973 R-889/247, UMA.

²³² Ibid.

²³³ Ibid.

Puola oli siis erilaisuuksineen silti yhä osa Neuvostoliiton johtamaa sosialististen maiden yhteisöä. Uudistukset painottuivat talouteen, ja Puolan kansantasavallan omat erikoispiirteet säilyivät, mutta muilta osin muutoksia ei ollut nähtävissä. Sisäpolitiikassa pyrittiin kansan olojen parantamiseen ja elintason kohentamiseen taloudellisin keinoin. Toisaalta tämän rakennustyön avuksi oli Montosen mukaan valjastettu myös puolainen kansallistunto ja isänmaallisuus: ”Rakennetaan ei vain sosialismia, vaan nimenomaan sosialistista isänmaata.”²³⁴

Seuraavan katsauksen Puolan sisäiseen kehitykseen Montonen tarjosi tammikuussa 1974. Tällä kertaa toiveikkaan ja vaikuttuneen raportoinnin sijaan oli tarjolla kasvava määrä tummia pilviä Puolan taivaalla. Montonen aloitti raportin huomiolla siitä, että Puolan elintasonon tähtäävä taloussuuntaus oli yhä jatkumassa, mutta toisaalta kulutustavateollisuus tuntui olevan vaikeuksissa kysynnän kasvettua, ja tuotannon kasvattamisessa se oli onnistunut vain osittain.²³⁵ Vuoden 1974 aikana Gierekin kauden alkupuolen sijoitusten oli tarkoitus tuottaa tulosta, raaka-aineiden tuhlaukseen oli puututtu, oli yritetty parantaa tuotannon laatua, ja teollisuuteen investoitiin yhä suurella kädellä – olipa myös suunnitelmissa avata Puola rajoitetusti ulkomaiselle pääomalle.²³⁶ Montonen huomioi myös ulkomaankaupan merkityksen Puolalle, joka ei pystyisi kehittymään ilman merkittävää tuontia, mutta uudeksi ulkomaankaupan filosofiaksi oli muodostunut keskittyminen viennin lisäämiseen suurenevan ulkomaankaupan epätasapainon korjaamiseksi. Toisaalta Montonen oli kuullut väitettävän ulkomaisten luottojen aiheuttaman rasituksen lähestyvän ”kriittistä pistettä”, mitä hän tosin piti mahdollisesti liioiteltuna.²³⁷ Montonen näki mahdollisesti Puolan Suomelle 1974 läheisenä kauppakohteena, jossa olisi mahdollisuus kasvattaa kauppaa molempien osalta. Jalan saaminen oven väliin oli tosin vaikeutumassa kaupan osalta, jos Puola siis alkaisi keskittyä lähinnä viennin kehittämiseen. Kulutustavaraan ja elintasonnousuun tähtäävä suuntaus oli yhä Gierekin johdon vallitseva pyrkimys kansan tyydyttämiseksi, vaikka muutamia ongelmia oli nähtävissä taustalla. Olihan vuoden 1973 lopussa sovittu viisumivapaudesta Puolan ja Suomen välillä.

Edellisessä raportissa Montonen oli vain viitannut vuoden 1973 lopulla alkaneen öljykriisin vaikutuksiin Puolassa, mutta ulkoministeriön pyynnöstä hän lähetti maaliskuussa 1974 suur-
lähetyksiin Pertti Raudaksen laatiman selostuksen öljykriisin vaikutuksista Puolan talouteen. Selonteon mukaan vaikutus Puolaan oli toistaiseksi ollut vähäinen, ja Puolan

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 10.1.1974 R-37/6, UMA.

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Ibid.

energiantarpeen turvasi heidän omat mittavat hiilivaransa ja ainakin toistaiseksi vuoteen 1975 asti voimassa oleva sopimus neuvostoliittolaisesta öljystä.²³⁸ Tämä tarkoitti Puolalle sitä, että öljyä oli etsittävä enenevässä määrin Neuvostoliiton ulkopuolelta erityisesti sopimuksen umpeutuessa.²³⁹ Raudas mainitsi tässä yhteydessä myös Varsovassa liikkuneista huhuista, joiden mukaan Puolan öljypula ja säännöstely johtuisi öljyn myymisestä Saksan Liittotasavaltaan kovan valuutan hankkimiseksi, mutta hän ei osannut vahvistaa väitteen todenperäisyyttä, vaikkei pitänytäkään sitä mahdottomana.²⁴⁰ Onkin mielenkiintoista, että Montonen raportoi harvemmin vastaavista huhuista Suomeen, vaikka tämäkin Raudaksen teksti meni todennäköisesti suurlähettilään tarkastamana Suomeen. Tietysti Puolan kaltaisessa valtiossa oli vaikea erottaa todellista tietoa virallisesta puolueen tarjoamasta informaatiosta, joten varovainen asenne huhupuheiden pohjalta raportoimiseen oli luonnollista. Toisaalta Reimaa mainitsee, että Montosella oli läheiset suhteet Puolan johtoon²⁴¹, joten Montosen oli ehkä tämän takia vaikeaa raportoida huhupuheista ulkoministeriölle. Erityisestikin, jos hän tunsu saavansa suoraan puolalaiselta johdolta informaatiota.

Seuraavan kerran Montonen raportoi Puolan talousuudistuksesta syyskuussa 1974. Tällöin hän kertoi ulkoministerille tarkemmin talousuudistuksen tuloksista ja vaikutuksesta Puolan talouteen: Puolan malliin oli selvästi haettu vaikutteita Unkarin, Neuvostoliiton ja Itä-Saksan omista talousuudistuksista, ja ennen kaikkea se pyrki elintason ja kulutuksen nostamiseen, missä se olikin onnistunut.²⁴² Montonen ei kuitenkaan nähnyt uudistuksissa mitään radikaalia tai varsinaisesti uutta, vaan ne pyrkivät varovaisesti parantamaan vanhaa – näin ne eivät myöskään olleet uhka yhteisön sisäiselle koheesiolle.²⁴³ Toisin sanoen Puolan talousuudistus ei ollut radikaali eikä sen ollut tarkoituskaan olla. Tuloksia oli saatu, mutta Gierekin uudistuksia tehtiin lähinnä muiden yhteisön maiden uudistusten pohjalta, jolloin se oli lukittu oman yhteisönsä toimintamalleihin. Askeleita näiden rajojen ulkopuolelle ei otettu.

Marraskuussa Montonen lähetti seuraavan Puolan sisäisiä oloja käsittelevän raportin. Tässä raportissa nousi päällimmäisenä esiin kaksi merkittävää asiaa: Ensimmäiseksi maan elintaso on ollut selvästi nousussa ja sisäinen rauha maassa on pysynyt ehjänä, mutta kansantasavallan taivasta varjostivat heikko sato, kasvava inflaatiopaine sekä viennin epäonnistuneesta

²³⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministeriölle 23.3.1974 R-291/85, UMA.

²³⁹ Ibid.

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ Reimaa 2013, 209.

²⁴² Suurlähettilään raportti ulkoministerille 3.9.1974 R-705/182, UMA.

²⁴³ Ibid.

kasvattamisesta johtunut ulkomaankaupan kauppataseen hälyttävä vaje, ja toiseksi oli havaittavissa maan sisäisen ideologisen linjan koventuminen, mihin tähdättiin puolueen jäsenkirjojen tarkistamisella seuraavana vuonna ja tätä kautta ”rivien kokoamiseksi” kuten Montonen asian ilmaisi.²⁴⁴ Montonen näki selvästi kasvavia ongelmia Puolan talouselämässä, mutta valtiovaltaan ilmeisen luottavaisena kuitenkin uskoi niihin löytyvän ratkaisuja:

*Ongelmia ei kuten sanottu pidä kuitenkaan nähdä liian synkässä valossa. Suurena kokonaisuutena katsottuna Puolan talondellinen kehitys jatkuu edelleenkin harvinaisen voimakkaana ja määrätietoisenä. Lupaavaa on, että jobdon piirissä tiedostetaan selvästi sekä nykyiset että uhkaavat vaikeudet. Se vaikuttaa huolestuneelta, mutta luottavaiselta.*²⁴⁵

Montonen ajatteli Puolan peruslinjan olevan turvattu, mihin myös puoluekirjojen tarkastaminen tähtäsi. Ideologian merkitys saattoi Puolassa kasvaa, mutta sitäkin hän ei pitänyt hälyttävänä merkinä. Se olisi myös saattanut parantaa puolalaisten otetta hallinnosta ja näin turvata talouskehityksen jatkuvuuden. Toisaalta Montosen mukaan Puolan ongelmista puhuttiin usein liioittelevasti, mikä ilmenee myös seuraavassa lainauksessa:

*Ulkomaiden lehdissä kirjoiteltiin elokuussa paljon Gdańskin satamassa esiintyneistä lakonluonteisista ilmiöistä tapatumina, joiden väitettiin olleen vakavia ja jopa tuoneen mieleen joulukuun 1970 mellakat samoilla seuduilla. Tämä oli kuitenkin varsin subteetonta liioittelua. Kysymyksessä olivat vain lievät ja ohimenevät työtaistelun muodot, jotka aiheutuivat konkreettisista yksityiskohdista työoloissa. Poliittista merkitystä niillä oli vain sikäli, että ne näyttivät tietyn vallankumouksellisen tietoisuuden ja uskalluksen edelleenkin elävän Itämeren rannikolla.*²⁴⁶

Suurlähettiläs selvästi tiedosti, että puolalainen hallinto toimi jokseenkin nuoralla tasapainotellen, jolloin työväestö olisi kyllä saattanut ruveta taistelemaan oikeuksistaan hallinnon tekemien virheiden edessä. Toistaiseksi Puolan ongelmia oli kuitenkin turhaan liioiteltu, ja puolueella oli työrauha jatkaa uudistuksia ja elintason kohottamiseen pyrkivää linjaansa. Puolan hallitus päättikin 13.12. säilyttää peruselintarvikkeiden hintatason ennallaan yhteiskunnallisen rauhan säilyttämiseksi.²⁴⁷

Montonen jatkoi hyvin samanlaisella linjalla myös vuonna 1975. Maaliskuussa hän raportoi ulkoministeriöön lihapulasta ja tyytymättömyydestä Puolassa.²⁴⁸ Seuraavassa Puolan sisäisiä

²⁴⁴ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 18.11.1974 R-1025/262, UMA.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Postisähke ulkoministeriöön 16.12.1974 RPS-29/R-1025, UMA.

²⁴⁸ Salainen postisähke ulkoministeriöön 4.3.1975 R-6/R-PS-29/R-1025, UMA.

oloja käsittelevässä raportissaan toukokuussa, jolloin hän käsitteli Gierekin ensimmäistä viittä vuotta puolueen johdossa: Puolan asiat olivat pääasiassa hyvällä kannalla ja Gierekin kauden eteenpäinmeno jatkui yhä, mutta toisaalta vaikeuksia kasaantuivat ja havaittavissa oli myös selvä muutos aikaisemmin niin optimistisessä ilmapiirissä.²⁴⁹ Montonen raportoi Puolan pysäyttäneen tuonnin epäolennaiseksi katsomansa kaupan osalta, ja maan luotonnälän kasvaneen.²⁵⁰ Tämä tietysti tarkoitti mahdollisesti vaikeuksia Suomen kaupalle Puolaan, mutta Montonen ei ehkä ajatellut suomalaisten projektien kuuluvan epäolennaiseen tuontiin Puolaan. Samoin kuin aikaisemmin, hän kuitenkin totesi puolueen ja hallituksen ottavan ongelmat vakavasti. Puolueen ja hallituksen työtä kansakunnan hyväksi ei tavan kansalainen kuitenkaan nähnyt, mistä muutos ilmapiirissä johtui:

Pulailmiöiden syillä on merkitystä lähinnä tulevaisuuden kannalta. Virallisesti ne aiheutuivat heikosta rebusadosta sekä muun elintason nostamasta kysynnästä. Kansan keskuudessa puhutaan lisäksi suunnitteluvirheistä ja piittaamattomuudesta sikäli, että lihaa viedään yhä suuria määriä ulkomaille. Varsinkin viimeksi mainittu teema on sitkeähenkinen. Arkihuolten paineessa on vaikea nähdä makrolukujen maailmaa ja perheenemäntä ei jaksa kantaa huolta valtakunnan kauppavajeesta. Hän haluaa vain ostaa sunnuntaipihvit tai purkin appelsiinimehua made in Greece. Kun hän ei näitä saa, hän nurisee.²⁵¹

Seuraavan kerran Montonen käsitteli Puolan sisäpolitiikkaa tarkemmin Sejmin vaalien aattona maaliskuussa 1976. Tällä kertaa hän tosin tyytyi lähinnä kuvailemaan sikäli mielenkiintoisen puolalaisen kansandemokratian vaalijärjestelyitä, äänestyskäytäntöä ja Puolan eri puolueiden asemaa Sejmissä, mutta samalla totesi, ettei vaaleilla ollut mitään valtopoliittista merkitystä, ja kuulleensa ”erittäin keskeiseltä korkealta taholta” Sejmin paikkajaon säilyvän ennallaan.²⁵² Vaalien ja sisäpolitiikan seuraaminen kuuluvat luonnollisesti suurlähetystön työnkuvaan asemamaassa, ja tässä yhteydessä se tarkoitti tilanteen säilymistä ennallaan. Maan sisällä ei ollut tapahtunut muutoksia tai mitään, mikä olisi saattanut keikuttaa PYTP:n asemaa vaaleissa. Päinvastoin hallintouudistus vuodelta 1975 oli Montosen mukaan luonteeltaan lähinnä valtaa keskittävä ja kokoava²⁵³, ja samalla Gierekin aseman puolueen johdossa vahvistunut PYTP:n puoluekokouksessa joulukuussa 1975.²⁵⁴

²⁴⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 26.5.1975 R-529/197, UMA.

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Suurlähettilään raportti ulkoministerille 4.3.1976 R-283/104, UMA.

²⁵³ Postisähke ulkoministeriöön 5.5.1975 R-PS-13, UMA.

²⁵⁴ Sähke ulkoministeriöön 19.12.1975 R-801/R-779, UMA.

Pari viikkoa myöhemmin Montonen raportoi Puolan uudesta valtiosäännöstä, jota oli uudistettu saman vuoden helmikuussa. Montonen totesi, että vuodelta 1952 peräisin oleva valtiosääntö, jossa ei silloin mainittu edes puolueen johtavaa roolia Puolan kansantasavallassa, oli nyt päivitetty vastaamaan samanlaista linjaa muiden yhteisöjen maiden kanssa, mikä Montosen mukaan edusti Puolan johdon pragmaattista lähestymistapaa veljellisissä suhteissaan sosialistiseen yhteisöön.²⁵⁵ Tässä hän olikin oikeassa, sillä uudistukseen oli ryhdytty todistaakseen muulle yhteisölle, ettei Puolan jatkuvalla velkaantumisella länteen olisi poliittisia seuraamuksia.²⁵⁶ Uudistuksesta oli käyty keskustelua puolalaisessa mediassa, missä osallisena olivat erityisesti katolinen kirkko ja arkkipiispa Wyszyński sekä ”muutama huomattava kirjailija”, mutta mediassa oli todettu huomattavan suuren osan kansasta tukevan uudistuksia ja kritiikin olevan mitätöntä ja lähinnä ihmisiltä, jotka ”eivät ole koskaan tyytyväisiä mihinkään”.²⁵⁷ Montonen näki kuitenkin tämän merkitsevän sitä, että kirkon ja valtion välillä oli selvästi herkkiä alueita, joita puolue ei halunnut turhaan järkyttää.²⁵⁸ Raportti antoi kuvan siitä, että Puolassa oli jonkinlaisia tahoja, eritoten katolinen kirkko, jotka suhtautuivat kriittisesti puolueeseen ja hallitusvaltaan. Tässäkin tapauksessa Montonen oli oikeassa, mutta ei käsittänyt vielä puolueeseen suhtautuneen kritiikin laajuutta, jonka takana oli jo suurempaa opposition liikehdintää aina katolisesta kirkosta kommunistisiin revisionisteihin.²⁵⁹ Tämä ei sikäli ole yllättävää maassa, jossa luotettavan tiedon saaminen oli vaikeaa.

Samassa kuussa Montonen raportoi myös tulevasta peruselintarvikkeiden välttämättömästä hintojen korotuksesta. Hän pohti, että onnistutaanko koko Gierekin kauden jäädytettynä pidettyjä hintoja korottamaan niin, että yhteiskunta ottaa ne vastaan tyynesti, ja tässä hän näkikin ”eräitä ilmeisiä vaarantekijöitä”, vaikkei halunnutkaan korostaa ylen määrin niiden merkitystä.²⁶⁰ Hintoja korotettiinkin tuntuvasti keskimäärin 60 % kesäkuussa, mikä ajoi kansan laajoihin lakkoihin ja protesteihin, jotka pakottivat hallituksen perumaan korotuksen vain päivä korotusilmoituksen jälkeen.²⁶¹

Seuraavina päivinä suurlähetystöstä raportoitiin hyvin aktiivisesti tilanteesta. Montonen kirjoitti salasähkeen ulkoministeriöön, jossa hän kertoi lakkoilusta ja jopa mellakantapaisesta

²⁵⁵ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 19.3.1976 R-348/120, UMA.

²⁵⁶ Davies 2005, 471.

²⁵⁷ Ibid.

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Lukowski & Zawadzki 2006, 306-307.

²⁶⁰ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 22.3.1976 R-351/122, UMA.

²⁶¹ Davies 2005, 471.

liikehinnästä, joka yllätti maan johdon odotukset ja pakotti puolueen joustamaan joukko-esiintymisen edessä – Montonen kutsui tätä ”eräänlaiseksi puolalaisen mallin mukaiseksi kansanäänestykseksi”.²⁶² Seuraavana päivänä hän raportoi kuulleensa keskuskomiteaa lähellä olevalta taholta lausunnon, jonka mukaan edes joulukuun 1970 tapahtumat eivät olleet yhtä laajoja, mutta samalla valtakunnan valtioneuvoston presidentti²⁶³ Henryk Jabłońskin oli todennut hänelle kansalaisten mielellään ottavan vastaan palkankorotuksia, mutta että nuoret työläiset eivät olleet samalla tavalla vastuuntuntoisia kuin vanhemmat, ja että ulkomailla tapahtumia oli paisuteltu.²⁶⁴ Gierek puolestaan oli vedonnut puheessaan Katowicessa 2.7. voimakkaasti puolalaisten isänmaallisiin tunteisiin.²⁶⁵ Neuvostoliittolainen korkea-arvoinen diplomaatti oli puolestaan todennut Sampovaaralle, että Puola oli laiminlyönyt valistus-toiminnan hinnankorotusten välttämättömyydestä,²⁶⁶ ja Montoselle Neuvostoliiton suurlähettiläs Pilotovitš oli samalla tavalla viitannut suunnitelmien ”psykologisiin” virheisiin, mutta tulevaisuus kuitenkin lupasi hyvää.²⁶⁷ Montosen hyvästelykäynnillä Gierekin luona Gierek oli kommentoinut tilannetta vaikeaksi, mutta vaikeudet pystyttäisiin voittamaan kuuntelemalla kansan mielipiteitä, vaikka ”suurin osa kansasta johdon suunnitelmien kannalla” olikin.²⁶⁸ Tapahtumilla oli selvästi suurta painoarvoa senkin takia, että kommentteja saatiin lukuisilta henkilöiltä ja jokaisesta pienestäkin kriisin askeleesta raportoitiin.

Montonen kertoi ulkoministerille hänen viimeisimmäksi jääneessä raportissaan suurlähettiläänä hinnankorotuskriisistä Puolassa heinäkuussa. Hän totesi tilanteen rauhoittuneen maassa ulkoisesti, mutta kriisi jäi elämään ihmisten ja erityisesti puolueen mieliin.²⁶⁹ Tulevaisuudessa hän piti todennäköisenä, että korotuksia tehtäisiin hyvin varovaisesti ja vähin erin.²⁷⁰ Hän pohtii eritoten hinnankorotuskriisin syytä, jonka hän näki johtuvan johtavien vieraantumisesta tavallisesta kansasta:

Henkilökohtaisesti luulen, että syynä oli väijäämättä tapahtunut vierautuminen suurten joukkojen ajattelutavoista. Maan korkein johto on väsymättä koettanut alusta alkaen pitää suoraa yhteyttä massoihin. Tämä on suorastaan sen politiikan kulmakiviä. Tosiolojen puristuksessa, hallitustalojen viileässä rauhassa, kabinettipäälliköiden ja sihteeristöjen luomassa ilmapöyrissä, on todellisen kontaktin ylläpitäminen saattanut sittenkin osoittautua

²⁶² Salasähke ulkoministeriöön 28.6.1976 R-329, UMA.

²⁶³ Puolan kansantasavallan muodollinen johtaja

²⁶⁴ Salasähke ulkoministeriöön 29.6.1976 R330/329, UMA.

²⁶⁵ Sähke ulkoministeriöön 3.7.1976 R-437/R-337, UMA.

²⁶⁶ Salasähke ulkoministeriöön 7.7.1976 R-352, UMA.

²⁶⁷ Salasähke ulkoministeriöön 14.7.1976 R-369/R-367, UMA.

²⁶⁸ Salasähke ulkoministeriöön 17.7.1976 R-367, UMA.

²⁶⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 12.7.1976 R-731/257, UMA.

²⁷⁰ Ibid.

liian vaikeaksi. Ainoat todelliset keskustelukumppanit ovat omia johtotason tovereita, kaikki, mitä on kuultu, on ollut samaa uskovien vakuutuksia. Näin on voinut jäädä huomaamatta, että luvullisesti kunnioitusta herättävistä palkankorotuksista huolimatta keskitason puolalaisen arkielämä on edelleenkin kiistämättä tukalaa, rahahuolten, pikku-puutteiden ja monien ulkoisten ärsytysaiheiden säilyttämää päivästä päivään menoa. Tähän maailmaan eivät 70 ja 100 prosentin hinnankorotukset luuloista huolimatta mahtuneet.²⁷¹

Hänen vastauksensa kysymykseen oli sikäli mielenkiintoinen, että hän oli tähän mennessä aina tuonut esiin Puolan vallanpitäjien tavoitetta yhdistää kansakunta ”sosialistisen isänmaan” rakentamisen taakse ja korosti moneen otteeseen johdon käyvän dialogia kansan kanssa. Puolue otti hänen mukaansa ongelmat vakavasti, ja nuriseva kansa ei aina nähnyt puolueen työn arvoa maan ulkomaankaupassa ja taloudenhoidossa. Mikä muutti Montosen näkemyksen? Tähän tuskin on löydettävissä lopullista vastausta, mutta ehkä hän koki myös itse olleensa vieraantunut tavallisesta kansasta, mikä johtui jo pelkästään hänen asemastaan diplomaattina. Toisaalta aikaisemmin mainituista puolalaisista ja neuvostoliittolaisista kommentteista tuli ilmi ”valistustyön” epäonnistuminen ja pyrkimys kuunnella kansaa uudestaan. Jos aikaisemmin oli aina korostettu hallituksen ja puolueen kuuntelevan kansaa sekä pyrkivän dialogiin sen kanssa, oli selvästi jossain epäonnistuttu korotettaessa peruselintarvikkeiden hinnat yhdellä kertaiskulla. Samalla jatkuva vakuuttelu paranevasta tulevaisuudesta saattoi kuulostaa turhautavalta, koska Montonen tunsikin Puolan ongelmien laajuuden.

Raportoinnin taustalla vaikutti toisaalta liennytykselle annetut toiveet, ja voisi jopa sanoa, että Montonen oli jopa hieman sokeutunut liennytyksen hengestä. Montonen oli varmasti myös hallitsevan puolueen propagandan uhri. Puolan ongelmien suhteen nähtiin, että ne olivat hallituksen tiedossa, ja se teki kaikkensa välttääkseen vuoden 1970 tapahtumien uusinnon. Suomeen tarjottiin Puolasta virallisen propagandan mukaista kiiltokuvaa, jossa ongelmia väheksyttiin ja sivuutettiin. Toisaalta oli helppoa ummistaa silmänsä siinä toivossa, että vienti Puolaan olisi kasvanut. Tämän eteen tehtiinkin ilmeisen paljon työtä. Muutoksen hänen suhtautumiseensa teki vuoden 1976 hinnankorotuskriisi, jonka toteuttaminen ja seuraukset tulivat hänelle todennäköisesti yllätyksenä ja pettymyksenä.

²⁷¹ Ibid.

III. Gierekin Puolan loppunäytös

Vuoden 1976 kesän hinnankorotuskriisi oli muuttanut tunnelman Puolassa ja lopettanut Gierekin aikakauden alun kuherruskuukauden lopullisesti. Kansantasavalta taisteli jatkuvasti huononevan taloustilanteen kanssa ja vienti ei vielääkään vetänyt halutulla tavalla, mikä heijastui myös valtion suhteisiin ulkomaiden kanssa. Puolueen ja hallituksen taival nuoralla tasapainotellen jatkui entistä kapeammalla pohjalla kansan ”äänestäessä” hinnoista ja tiedostaessa puolueen joutuneen perääntymään. Tämän lisäksi vuosien 1976–1980 välillä puolue joutui kamppailemaan arvovallasta katolisen kirkon kanssa. Vuonna 1978 katolisen kirkon johtajaksi eli paaviksi valittu puolalainen Karol Józef Wojtyła (1920–2005) eli Johannes Paavali II hankaloitti Puolan maallisen vallan asemaa entisestään. Samalla myös maailmanlaajuinen tilanne oli kiristymässä vuosikymmenen loppua kohden asevarustelun kiihtyessä ja liennytyksen merkityksen vähentyessä. Tässä luvussa käsitellään poikkeuksellisesti myös Montosen ajan raportteja kansantasavallan ja katolisen kirkon suhteiden osalta.

Montosen jälkeen Suomen Puolan suurlähetystön suurlähettiläänä aloitti Carl Frederik Ralph Alexander Enckell (1913–2001), jolla oli huomattavan mittava ja merkittävä ura ulkoministeriön palveluksessa. Uransa ulkoministeriössä hän aloitti jo 1934 kanslia-apulaisena, mutta vuosien mittaan hän toimi suurlähettiläänä muun muassa YK-edustustossa, Tukholmassa, OECD-edustustossa, Pariisissa sekä uransa loppuksi Varsovassa vuosina 1976–1980 aina eläkkeelle jäämiseensä asti 13.5.1980.²⁷² Kokemusta hän oli kartuttanut myös Moskovassa ensimmäisenä lähetystösihteerinä 1950-luvulla, joten Puola ei ollut hänelle ensimmäinen sosialistinen asemamaa, joskaan Puola ei edustanut hänelle kovin mielekästä kohdetta: Montonen oli todennut Markku Reimalle haastattelussa Enckellin kokeneen siirron Varsovaan jopa suurena loukkauksena ja karkotuksena ”pois maailmasta”.²⁷³ Pariisista hänet siirrettiin pois tulehtuneen työilmapiirin takia, joka johtui ristiriidoista Enckellin perinteisen virkamieskulttuurin mukaisen johtotavan ja uuden nuoremman polven virkamiesten virastodemokraattisen työtavan välillä.²⁷⁴ Pariisin suurlähetystön työilmapiirin huono tila levisi mediaan asti, ja ongelma ratkaistiin vaihtamalla henkilökuntaa.²⁷⁵ Syyskuussa 1976 Enckell aloitti suurlähettiläänä Varsovassa, ja mahdollisesta katkeruudesta huolimatta

²⁷² Ulkoasiainhallinnon matrikkeli 1 1993, 153.

²⁷³ Reimaa 2013, 202.

²⁷⁴ Reimaa 2013, 196.

²⁷⁵ Reimaa 2013, 197.

hän toimi tehtävässään kunnianhimoisesti ja tarmokkaasti.²⁷⁶ Kielitaidon osalta Enckell osasi ainakin ranskaa ja venäjää, mutta aloitti myös puolan opiskelemisen saavuttuaan Puolaan.²⁷⁷

1. Puola etsii apua sisäisiin ongelmiinsa ulkomailta

Tässä alaluvussa käsittelen Puolan vierailupolitiikkaa, joka jatkui yhä aktiivisena vuoden 1976 jälkeen. Gierekin aktiivisuus ulkopolitiikan saralla jatkui siis ennallaan. Tässä yhteydessä käsittelen samanaikaisesti vierailut yhteisön maihin ja länsimaihin. Poikkeuksena on Suomi, jota käsittelen tarkemmin omassa alaluvussaan.

Puolan vierailukauden aloitti Edward Gierekin vierailu Moskovaan. Ralph Enckell näki vierailulla kolme päätavoitetta, jotka olivat Gierekin aseman pönkittäminen kesän vastoinkäymisten jälkeen, taloudellisen avun saaminen Neuvostoliitolta ja molempien maiden suhteiden vapaaehtoisuuden, merkityksellisyyden ja veljellisyyden korostaminen.²⁷⁸ Näissä onnistuttiin Enckellin mukaan ainakin Gierekin aseman ja suhteiden ylistämisen osalta, mutta vierailun puheissa tai kommuniqueassa suurlähettiläs ei nähnyt mitään taloudelliseen apuun viittaavaa.²⁷⁹ Gierekin asemasta puolueen johdossa Enckell totesi, että hän oli saanut runsain mitoin hyväksyntää Moskovassa, mutta se saattoi johtua siitä, ettei Gierekille ollut vaihtoehtoa. Vähemmän yllättäen myös termi ”proletaarinen internationalismi” esiintyi kommuniqueassa.²⁸⁰ Vaikean kesän jälkeen vierailulla selvästi haluttiin korjata Gierekin kärsimää kolhua julkisuuskuvassaan, mutta mikään ei viitannut siihen, että hänet oltaisiin siirtämässä syrjään puolueen johdosta. Tämä tarkoitti tilanteen säilyvän ennallaan ainakin Puolan johdon henkilöstön osalta. Puolan ja Neuvostoliiton suhteiden veljellisyyttä ja merkitystä korostettiin vanhaan malliin, joten näiltäkään osilta ei ollut nähtävissä muutosta. Puola jatkoi muuttumatonta ja ehdottoman lojaalia linjaansa suhteissaan tärkeimpään veljespuolueeseensa. Puolan taloudelliseen tilanteeseen ei kuitenkaan ollut tiedossa helppoa Neuvostoliiton tarjoamaa ratkaisua.

Seuraavan tärkeän vierailun suoritti Ranskan silloinen ulkoministeri Louis de Guiringaud helmikuun alussa 1977. Tässä yhteydessä korostettiin Enckellin mukaan erityisesti Puolan ja Ranskan välisten suhteiden poikkeuksellista laajuutta ja määrää, mutta samalla Puola korosti kuulumistaan sosialistiseen leiriin.²⁸¹ Suurlähettiläs huomasi myös, että de Guiringaud'n lauseet, joissa käsiteltiin liennytyksen koskevan myös yksilöitä ja nykyisten rajojen olevan

²⁷⁶ Reimaa 2013, 210.

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 23.11.1976 R-1217/372, UMA.

²⁷⁹ Ibid.

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 8.2.1977 R-231/82, UMA.

suojattuja, jäivät pois puolalaisen lehdistön sivuilta, ja toisaalta myös Puolan ulkoministeri Emil Wojtaszekin lausuntojen pohjalta Enckell näki pyrkimyksen korostaa Puolan omaa oikeaoppisuutta ja luottamuksen vahvuutta yhteisönsä kohtaan.²⁸² Toisaalta merkitystä tällä oli laajemminkin, kuten Enckellkin huomioi²⁸³ : Vuonna 1977 järjestettiin Etykin ensimmäinen seurantakokous Belgradissa, joten Puola halusi korostaa, yhdessä muiden yhteisönsä maiden kanssa, liennytyksen jatkuvuuden tärkeyttä ja taistelua ”liennytystä vastustavia revisionisteja” vastaan. de Guiringaud’n kommentti yksilöistä ja liennytyksestä liittyi selvästi Etykin kolmanteen koriin²⁸⁴, jossa käsiteltiin ihmisoikeuksia ja vapauksia. Sosialistisen yhteisön ja erityisesti Neuvostoliiton silmissä Etykin huippukokouksessa 1975 allekirjoitettu Helsingin asiakirja edusti status quon vahvistamista Euroopassa, mutta samalla se pakotti Neuvostoliiton hyväksymään laajemman käsityksen ihmisoikeuksista.²⁸⁵ Yhdysvallat alkoikin presidentti Jimmy Carterin johdolla korostaa Etykin kolmannen korin merkitystä liennytyksessä.²⁸⁶ Ranskan ulkoministerin vierailu edustikin omalla tavallaan ensimmäisiä merkkejä sosialistisen yhteisön kannoista tulevassa Belgradin kokouksessa.

Ranskan suhteiden osalta seuraava merkittävä tapaus oli Gierekin vierailu Ranskassa syyskuussa 1977. Vierailun merkityksen Enckell näki merkittävänä, vaikka tulosten osalta vierailu jäikin vähäiseksi.²⁸⁷ Enckell piti Ranskan presidentti Valéry Giscard d’Estaingin aikomuksia kasvattaa tuontia Puolasta lähinnä retorisenä, joten kaupan osalta vierailun merkitys jäi vähäiseksi vierailun tärkeydestä huolimatta.²⁸⁸ Vierailu oli jatkumoa Puolan erityisesti vaalimille Ranskan-suhteille, jotka olivat alkaneet jo presidentti Charles de Gaullen vieraillessa Puolassa 1967 ja Gierekin menestyksekkäällä vierailulla Ranskassa 1972. Enckell näki vierailun olevan erityisen tärkeä Puolalle, joka sai vierailusta todistuksen omalle mahtavuudelleen maailmassa:

Puolan ulkopolitiikka on paljolti vierailudiplomatiaa, kaikkine siihen liittyvine yleisömenevine, teatraalisine, myös fiktiivisine ylikorostuksineen. Tällaisten suhteiden viljely on omiaan antamaan uskonvahvistusta niille monille puolalaisille, jotka tahtoisivat nähdä maansa mittavana kansainvälisenä tekijänä, omaa tahtoa omaavana, omaa linjaa

²⁸² Ibid.

²⁸³ Ibid.

²⁸⁴ Helsingin päätösasiakirjan yhteistyötä inhimillisen toiminnan eri aloilla koskeva osio, ns. III kori, johon sisältyivät päätökset ihmisten välisistä yhteyksistä, tiedonvälityksestä sekä yhteistyöstä kulttuurin ja kasvatuksen alalla. Kallenautio 2005, 381.

²⁸⁵ Zeman 1991, 288–289.

²⁸⁶ Zeman 1991, 289.

²⁸⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 20.9.1977 R-890/280, UMA.

²⁸⁸ Ibid.

*noudattavana, joka pystyy myös itse vaikuttamaan. – Sisäisiä vaikeuksia on helpompi hillitä, jos auktoriteettiaan on pönkittänyt ulkopoliittisilla saavutuksilla.*²⁸⁹

Enckell toisin sanoen näki vierailupolitiikan sisäpolitiikan jatkeena, jonka avulla Gierек säilytti oman asemansa maassaan. Toisekseen tämä saattoi kieliä myös Enckellin aikaisemmasta ajatuksesta Gierekin korvaamattomuudesta Neuvostoliiton silmissä – Puola ei saisi joutua sekasortoon tai edes puolueen sisäisiin valtataisteluihin liennytyksen jatkuvuuden takia. Puola ajoi liennytystä Euroopassa yhteisönsä toiseksi suurimpana maana heti Neuvostoliiton jälkeen, joten äkillisille vaihdoksille vallassa ei ollut mahdollisuutta. Ja sikäli kun Puola oli aina korostanut lojaaliuttaan ja veljellisyyttään Neuvostoliitolle proletarisen internationalismin nimissä, ei ollut syytä vaarantaa tilanteen jatkuvuutta tältä osin. Samalla puolalaisten oma itsetunto kasvoi nähdessään maansa merkittävyyden maailmanpolitiikassa.

Saksan Liittotasavaltaa kohtaan Puola osoitti kuitenkin perinteistä kahtiajakautunutta suhtautumistaan. Liittokansleri Helmut Schmidt vieraili Varsovassa vuoden 1977 lopulla, mutta sitä ennen vuoden alussa Enckell raportoi Puolassa tapahtuneista spontaaneista mielenosoituksista liittotasavallan revansisteja, revisionismia ja neofasismia vastaan. Enckell kirjoitti mielenosoitusten yllättävyydestä sekä tavasta, kuinka puolue ja valtio korostivat, ettei mielenosoituksilla ollut mitään tekemistä puolueen kanssa, vaan niille haluttiin antaa kansan ”syvien rivien” reaktion luonne.²⁹⁰ Valtakunnalliset suhteet liittotasavaltaan olivat kuitenkin hyvät, ja olihan Länsi-Saksa myös Puolan suurin kauppakumppani OECD-maista. Enckellin mukaan Puola kuitenkin tunsi tarvetta osoittaa epäilyksensä liittotasavallan sisäpolitiikkaa kohtaan, mikä johtui Puolan pyrkimyksistä antaa itsestään kelvollinen kuva monelle suunnalle, mistä myös kaksijakoinen suhtautuminenkin johtui.²⁹¹ Tällä hän tarkoitti epäilemättä Neuvostoliittoa, jolle Puola halusi osoittaa mielenilmauksensa. Puola toimi tässä yhteydessä työkaluna liennytyksen jatkuvuudelle ja vastalauseena liittotasavallan oppositiossa olleen kristillisdemokraattisen puolueen nationalismille. Puolueen pyrkimykset saada mielenosoitukset kuulostamaan täysin puolueesta riippumattomilta suojeli Puolan taloudellisia etuja, mutta samalla myös annettiin epäsuora viittaus liennytyksen jatkuvuuden tärkeydestä. Merkityksensä tällä saattoi olla myös ajatellen Belgradin kokousta, jossa voitaisiin vedota Etykin päätöksiin ja liennytyksen jatkuvuuteen.

Lokakuussa 1977 raportoitiin Schmidtin vierailusta Varsovassa, jolloin Puolan ja Saksan Liittotasavallan todettiin ohittaneen uusi virstanpylväs suhteiden normalisoinnin tiellä

²⁸⁹ Ibid.

²⁹⁰ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 21.3.1977 R-292/108, UMA.

²⁹¹ Ibid.

samalla korostaen pyrkimystä normalisoinnin molemminpuoliselle jatkumiselle.²⁹² Enckell vertasi vierailua ja erityisesti Schmidin Auschwitzissa pitämää puhetta Willy Brandtin polvistumiseen Varsovan geton uhrien muistomerkillä 1970, millä Schmidt pyrki maiden välisen historiallisen painolastin lieventämiseen suhteiden normalisointiprosessissa.²⁹³ Samalla oli Schmidt pyrkinyt hälventämään puolalaisten käsityksiä liittotasavallan opposition ”haluista” vastustaa maiden välisien suhteiden normalisoitumista, mihin myös puolalaisten helmikuun mielenosoitukset viittasivat.²⁹⁴ Enckell summasi vierailun edistäneen suhteiden rakentumista monella tavalla, mistä osoituksena olivat Schmidin ja Gierekin yhteinen julkilausuma, kulttuurisopimus ja myönteiset arvioinnit tulevasta kehityksestä.²⁹⁵ Raportti kertoi tältä osin suhteiden parantumisesta ja liennytyksen jatkuvuudesta ainakin toistaiseksi.

Seuraava merkittävä tapahtuma vierailupolitiikan alalla oli Yhdysvaltain presidentti Jimmy Carterin pikainen vierailu Varsovassa joulukuussa, mistä Enckell raportoi tammikuussa 1978. Enckellin mukaan vierailun aikana ei ratkaistu tai syntynyt ongelmia, ja Puola oli valikoitunut Carterin vierailukohteeksi sosialistisessa yhteisössä omistamansa aseman takia.²⁹⁶ Enckell arvioi vierailun ajankohdan sattuvan Puolalle sopivaan aikaan ja sopivan osaksi viime syksyn aktiivista vierailupolitiikkaa Ranskan ja Saksan Liittotasavallan kanssa, millä oli pyritty luomaan käsitys Puolan avautuneesta ja avartuneesta kanssakäymisestä merkittävien maiden kanssa oman liittokuntansa ulkopuolelta.²⁹⁷ Gierek oli korostanut vierailun aikana pitämässään puheessaan Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton merkitystä rauhan ja aseriisunnan alalla, ja Enckell analysoi puheen olleen optimistinen ja itsevarma Puolan kasvusta ja tulevaisuuden näkymistä. Carter oli puolestaan ilmoittanut myöntävänsä Puolalle 200 miljoonan dollarin lisäluoton jo myönnetyn 300 miljoonan lisäksi viljatuotteiden ostamiseen, mitä Enckell puolestaan piti käytännössä lahjana Puolalle. Raportin hän lopetti toteamalla, että ”diplomaattikunnassa kuulemani arvion mukaan se [Carterin vierailu] ennen kaikkea vahvisti Gierekin asemaa ainakin kuukaudeksi eteenpäin.”²⁹⁸ Vierailu olikin Puolalle varmasti menestys sen oman asemansa pönkittämisen ja myönnettyjen luottojen osalta. Raportista ei tullut ilmi, että vierailun aikana olisi käsitelty Etykiin seurantaan liittyviä kysymyksiä muuten kuin siltä osin, että Carter oli todennut Puolan ihmisoikeustilanteen olleen parempi kuin

²⁹² Suurlähettilään raportti ulkoministerille 29.11.1977 R-1099/352, UMA.

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ Ibid.

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 3.1.1978 R-3, UMA.

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁸ Ibid.

monessa muussa Euroopan maassa.²⁹⁹ Tämä oletettavasti johtui siitä, että Belgradin seuranta-kokous oli vielä käynnissä, ja siihen tuskin haluttiin puuttua näin suuren vieraan saapuessa Puolaan.

Puolan viimeiseksi merkittäväksi vierailupolitiikan tapahtumaksi jäi Ruotsi pääministeri Thorbrjön Fälldinin vierailu Puolassa vuonna 1978. Enckellin mukaan tämä oli osoitus sosialistisen yhteisön maille Ruotsin politiikan jatkuvuudesta, mutta Puola vierailun kohteena ensimmäisenä maana Pohjoismaiden ulkopuolella oli tässä suhteessa enemmän ”sattuma kuin tarkoitus”. Puolalaiset kokivat tämän kuitenkin tunnustuksena omasta kansainvälisestä tärkeydestään.³⁰⁰ Fälldin oli käsitellyt vierailun aikana pitämässään päivällispuheessaan enemmän kansainvälisiä merkkitapahtumia kuten Belgradin seurantakokousta ja YK:n asestariisuntakokousta kahdenvälisensuhteiden sijaan korostaen Etyk-prosessin jatkumista. Puolalaisessa mediassa oli jätetty pois Fälldinin maininta ”hedelmättömästä polemiikista” ja kriittisestä asenteesta uusia päätöksiä kohtaan, jotka heikensivät Helsingin päätösasiakirjan merkitystä.³⁰¹ Lisäksi vierailun oli aikana allekirjoitettu uusi kauppasopimus puolalaisten tuonnin supistamisesta huolimatta, ja puolalaisten taholta oli otettu puheeksi maiden väliset luottojärjestelyt, joihin Fälldin oli suhtautunut kuitenkin nuivasti.³⁰² Fälldin oli puolestaan ottanut puheeksi vuonna 1968–1969 Puolasta Ruotsiin tulleiden juutalaisten vaikeudet vierailulla entisessä kotimaassaan omaistensa luona, mutta Puolan pääministeri Jaroszewicz ”ei ollut tietääkseen koko ongelmasta”.³⁰³ Tältä osin oli selvää, kuinka puolalaiset suhtautuivat Etykin kolmannen korin päätöksiin koskien ihmisoikeuksia ja vapaata liikkuvuutta. Belgradissa 4.10.1977–9.3.1978 pidetyssä seurantakokouksessa tulokset olivat jääneet vähäisiksi Yhdysvaltain korostaessa ihmisoikeuksien merkitystä ja Neuvostoliiton puolestaan väittäneen lännen käyttävän ihmisoikeuksia propagandavälineenä itää vastaan.³⁰⁴ Puolasta karkotettujen juutalaisten osalta vapaasta liikkuvuudesta ei ollut tietoaakaan, vaikka pääministeri Fälldin yritti siihen puuttua. Puolan ja sosialistisen yhteisön korostaman Helsingin päätösasiakirjan noudattaminen ei koskenut tässä suhteessa ainakaan kolmannen korin päätöksiä. Suomelle tämä merkitsi sosialistisen yhteisön jatkavan vääntöä lännen kanssa Etykin kolmannen korin merkityksestä, millä olisi merkitystä tulevissa seurantakokouksissa.

²⁹⁹ Ibid.

³⁰⁰ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 18.4.1978 R-103, UMA.

³⁰¹ Ibid.

³⁰² Ibid.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Kallenautio 2005, 383.

Fälldinin vierailu jäi Enckellin viimeiseksi vierailupolitiikkaa käsitteleväksi raportiksi, jos paavin vierailua Puolassa vuonna 1979 ei oteta lukuun, mutta kyseisen vierailun ei voida nähdä edustaneen hallitusvallan menestyksellistä vierailupolitiikkaa. Paavin vierailua käsitellään erikseen myöhemmin. Kaiken kaikkiaan Enckell suhtautui hyvin kriittisesti puolalaisten johtomiehien näkemyksiin maastaan kansainvälisesti merkityksellisenä ja voimakkaana maana, minkä hän toi myös esille kirjoittaessaan keskusteluista ulkoministeri Wojtaszekin kanssa.³⁰⁵ Vierailupolitiikka oli aktiivista, mutta ei sen takia, että Puola oli voimakas ja merkittävä valtio, vaan siksi, että ulkopoliittisten saavutuksien korostamisella oli Gierekin hallinnolle hyötyä sisäpolitiikassa.

2. Suomen ja Puolan läheisyys silkkaa mielikuvitusta

Enckellin toimiessa Suomen suurlähettiläänä Puolassa hän kirjoitti hyvin usein maiden välisen kaupan ongelmista. Ensimmäisen kerran hän kirjoitti aiheesta vuoden 1976 viimeisenä päivänä, jolloin hän totesi Suomen olevan yksi harvoista maista, joiden kanssa Puolalla on vientiylijäämää, pääasiassa kivihiilen takia, mutta Suomi ei ollut pyrkinyt hankkimaan kauppapoliittista hyötyä tilanteesta, jossa se oli yksi suurimmista puolalaisen kivihiilen ostajista.³⁰⁶ Raportissaan hän totesi, että Puolan nykyisen viisivuotissuunnitelman tavoitteiden pohjalta oli oletettavaa, että Puola ei ainoastaan halunnut säilyttää vientienemmyyttänsä maissa, joissa sitä esiintyy, vaan yritti päästä Puolalle edulliseen kauppataaseeseen muiden kanssa, erityisesti suurien markkinoiden maiden kanssa.³⁰⁷ Toisin sanoen Puola tuskin oli halukas luopumaan voitollisesta kaupastaan Suomen kanssa, koska erityisesti tuontia haluttiin hillitä viennin kasvaessa. Puolan tavoitteena oli kasvattaa vientiään maihin, joissa olisi kysyntää Gierekin alkuvuosina kehitetylle tuotannolle, ja jos Puola johonkin pyrki Suomen kanssa, niin kasvattamaan omaa vientiään. Tilanne oli jatkunut epäedullisena Suomelle koko 1970-luvun ajan.

Helmikuussa 1977 Enckell raportoi ulkoministeri Wojtaszekin kanssa käymistään keskustelusta, jossa hän oli tuonut esiin Suomen toiveen päästä tasapainoisempaan kauppaan Puolan kanssa, mikä onnistuisi parhaiten ostamalla enemmän tavaraa Suomesta.³⁰⁸ Tältä osin kuitenkin kaupan ongelmat jäivät vielä hautumaan. Pääministeri Jaroszewicz oli osaltaan myös todennut tarpeen ongelmien ratkaisemiseksi Suomen ja Puolan välisessä kaupassa väläyttämällä mahdollisuuksista elintarvike- ja paperiteollisuuden osalta tulevaisuudessa.³⁰⁹ Hän

³⁰⁵ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 13.2.1977 R-154/56, UMA.

³⁰⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 31.12.1976 R-1302/397, UMA.

³⁰⁷ Ibid.

³⁰⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 13.2.1977 R-154/56, UMA.

³⁰⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 1.3.1977 R-201/75, UMA.

oli myös todennut ottavansa suojelukseensa kaupalliset suhteet Suomeen, mutta Enckell lopetti raportin toteamalla pääministerin sanojen merkitsevän uutta vain, jos hän antaisi tarvittavat toimintaohjeet viranomaisille.³¹⁰ Raporteista tuli selvästi ilmi, että Puolan johdossa tiedostettiin Puolalle edullinen tilanne. Samoin Gierek oli aikaisemmin todennut Montoselle, että suhteita olisi voinut vielä kehittääkin. Toistaiseksi oli kuitenkin vain tyydytty toteamaan tilanne ja lupaamaan kauppasuhteiden parantuvan.

Toukokuussa 1977 Enckell analysoi Puolan ulkomaankaupan tavoitteita ja Suomen asemaa niissä. Hän totesi, että Puola pyrki entistä tiukemmin tasapainottamaan vahvasti alijäämäistä ulkomaankauppaansa markkinatalousmaiden kanssa, mikä olisi tarkoittanut hyvin jyrkkää ja nopeaa käännöstä silloisen viisivuotissuunnitelman valossa.³¹¹ Myös Enckell itse pohti, missä määrin Puolan taloudellinen kehitys olisi käännettävissä vuosien kehityksen jälkeen uusille urille, mutta hän huomautti siitä, että puolalaisten käyttämät luvut eivät olleet ennusteita tai arvioita, vaan päätöksiä ja viranomaisia velvoittavia tavoitteita, joihin pyrittäisiin kaikin mahdollisin keinoin.³¹² Maassa, jossa kauppaa hallittiin keskusjohtoisesti, päätökset olivat tuloksia edellyttäviä määräyksiä eivätkä arvioita, kuten Enckellkin asian totesi. Hän kertoi jokseenkin pettyneeseen sävyyn puolalaisten reaktioista hänen toivomuksiinsa kaupan tasapainottamisesta Suomen kanssa:

Puolan ulkomaankauppaministeriössä on tosin toistetusti minulle vakuutettu, että Puolassa ei mitenkään haluta pitää kiinni ylijäämästä, joka on muodostunut jo usean vuoden ajan kaupassa Suomen kanssa ja joka todennäköisesti nousee tänä vuonna yli 400 miljoonan markan. Ei, on minulle sanottu, eivät he tahdo käyttää ulkomaankauppansa tasapainottamiseen tätä ylijäämää, joka on sitä paitsi, niin kuin he korostavat, jokseenkin merkityksetön heidän ulkomaankauppansa kokonaisvajeeseen verrattuna. Olen sanonut kuulevani tällaista mielelläni, mutta kaipaavani konkreettisia osoituksia heidän valmiudestaan päästä parempaan tasapainoon meidän kanssamme.³¹³

Enckell totesikin, että todennäköisesti puolalaiset eivät ainakaan itsenäisesti olisi valmiita luopumaan heille harvinaisesta edullisesta kauppataseesta, olisipa se kuinka pieni tahansa, sillä vastaavaa ylijäämää Puolalla ei ollut minkään muun OECD-maan kanssa.³¹⁴ Tämä johtui varmasti myös siitä, että Suomi maksoi suuret kivihiiliostoksensa pääasiassa dollareissa, mikä

³¹⁰ Ibid.

³¹¹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 18.5.1977 R-505/172, UMA.

³¹² Ibid.

³¹³ Ibid.

³¹⁴ Ibid.

oli jokseenkin poikkeuksellista.³¹⁵ Puolalaisten vakuutukset suurlähettiläälle olivat vain tyhjiä lupauksia kaikkien tosiasioiden ja Puolan omien tavoitteiden valossa. Puolan omassa tilanteessa todellista tahtoa tilanteen korjaamiseen ei löytynyt, vaikka asiasta olivat tietoisia johdon tärkeimmät henkilöt. Ja miksi olisikaan löytynyt, saihan Puola kipeästi tarvitsemaansa kovaa valuuttaa, jolla voisi maksaa kansan rauhoittamiseen tarvittavien tuotteiden tuonnin lännestä.

Enckell kirjoitti seuraavan kerran Suomen ja Puolan välisestä kaupasta helmikuussa 1979, jolloin hänen pettymyksensä oli muuttunut jo suoranaiseksi ärtymykseksi. Hänen mukaansa 1978 oli ollut tähän mennessä järkyttävän vuosi Suomen kannalta vajeen arvonnousteissa yli 500 miljoonaa markkaa³¹⁶, ja totesi, ettei tilanne korjaantuisi ilman Suomen omia toimenpiteitä.³¹⁷ Puolalaistenkin äänensävy oli muuttunut, koska heidän mukaansa kaupan rakenne olisi luonnostaankin epätasapainossa kivihiihen takia, mutta Enckell tyrmäsi näkemyksen täysin.³¹⁸ Häntä ärsytti erityisesti kauppataseen korjaamiseen liittyvät lupaukset, joita puolalaiset olivat antaneet suomalaisille tässä vaiheessa jo useamman vuoden ilman pienintäkään merkkiä tilanteen muuttumisesta. Tässä hän meni jopa niin pitkälle, että totesi maiden naapurisuuden, ainakin kauppasuhteiden osalta, olevan silkkaa haihattelua, vaikka itse presidentti Kekkonenkin oli kutsunut maita aikaisemmin naapurimaiksi³¹⁹:

Näissä oloissa ei tule olemaan helppoa päästä Suomen Puolankaupassa siedettävämpään tilanteeseen. Mutta olisi erehdys kuvitella, että nyt olisi käynnissä jonkinlainen ajallisesti rajoitettu poikkeuksellinen väliaihe, jonka päätyttyä Suomen viennin mahdollisuudet helpottuisivat. Suomessa eräillä tahoilla esitetyt, lähinnä maantieteelliseen determinismiin perustuvat käsitykset, joiden mukaan Suomi kuuluu Puolan luonnollisiin ja siis samalla tärkeisiin potentiaalisin kauppattaviin on silkkaa mielikuvitusta.³²⁰

Enckell suorastaan syytti Puolaa tahallista oman hyödyn tavoittelusta kauppasuhteissaan ottaen hyödyn sinisilmäisestä Suomesta, joka puolestaan uskoi tilanteen korjaantuvan kuin itsestään:

Puola ei ilmeisesti piittaa pitkään jatkuneen vinosuuntauksen vaikutuksesta maittemme välisiin yleissuhteisiin, ilmeisesti varsinaisesti sen takia, että se on saanut vaikutelman,

³¹⁵ Reimaa 2013, 217.

³¹⁶ Nykyrahassa summa vastaisi yli 300 miljoonaa euroa.

³¹⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 6.2.1979 R-36, UMA.

³¹⁸ Ibid.

³¹⁹ Mm. tasavallan presidentin yleisradiossa esittämässä tervehdyksessä Puolalle 22.7.1974 ja päivällispuheessa Gierekin ja Jaroszewiczin vierailun aikana 26.11.1974, elektr. dokumentti.

³²⁰ Ibid.

minkä mukaan Suomessa olisi mukauduttu vajeen pysyvään luonteeseen eikä ole katsottu sen häiritsevän yleissuhteita. Puola harjoittaa toisin sanoen häikäilemättömää oman edun mukaista kauppapolitiikkaa Suomen suhteen ja arvelee, että sillä ei ole mitään menetettävää näin jatkuvasti tehdessään.

Näkemysero aikaisempaan suurlähettilääseen oli suuri: Siinä missä Montonen oli todennut suomalaisten tuotteiden huonon menekin Puolaan johtuvan pääasiassa kilpailijoita korkeammista hinnoista, Enckell puolestaan näki Puolan harjoittavan tietoisesti ja tahallaan epäreilua kauppaa Suomen kanssa, koska puolalaiset uskoivat suomalaisten tyytyvän asemaansa. Tilanne oli tietysti kehittynyt Puolan omassa ulkomaankaupassa hälyttävämmälle tasolle vuodesta 1976, vaikka jo silloin oli tiedossa Puolan pyrkivän rajoittamaan tuontia ulkomailta. Näkemyseroon todennäköisesti vaikutti ainakin Enckellin painostus maan johtoa kohtaan, joka ei ollut lupauksistaan huolimatta yrittänytkään tehdä asialle mitään.

Tilanne näytti pahalta Suomen kaupan kannalta siitäkin huolimatta, että Suomen oma vierailupolitiikka Puolaan oli kuitenkin täysissä voimissaan, sillä vuosina 1976–1980 ministeritason vierailuja suoritettiin peräti 23.³²¹ Enckell piti vierailufrekvenssiä tarpeettoman suurena.³²² Enckell oli myös ilmaissut pääministeri Kalevi Sorsalle epäilyksensä KEVSOS-sopimuksen hyödyllisyydestä, koska Puolan ulkomaankauppaministeriö oli kauppasuhteessa kädetön päätösten tullessa korkeammalta.³²³ Kaiken tämän ollessa taustalla onkin ymmärrettävää, miksi Enckell kehotti raportissaan ulkoministerille Suomen ryhtyvän toimimaan itsenäisesti ja itsekkäästi, jos se halusi pitää huolta kauppatasteestaan Puolan kanssa. Aktiivinen vierailupolitiikka, keskustelut puolalaisten päättäjien kanssa, saavutukset Etykin ja liennytyksen osalta tai näennäisen hyvät suhteet eivät tuoneet muutosta kauppasuhteisiin. Tämän aineiston pohjalta kysymykseksi tosin jää, että oliko puolalaisten toiminta ihan yhtä tahallista ja tietoista, jopa häikäilemättömän piittaamattomaa, niin kuin Enckell ajatteli sen olevan, vai oliko puolalaisten osalta oikeasti lupauksen mukaisia pyrkimyksiä korjata kauppatastepainoa, mutta pyrkimykset epäonnistuivat heidän oma taloudellinen tilanteensa ja toisaalta suomalaisten hinnoittelun vuoksi? Tahallaan tai tahattomasti rikotuista lupauksista huolimatta, kauppa pysyi Puolalle edullisena.

Vuoden 1978 vuosikertomuksessa Enckell kutsui Suomea Puolalle kiitolliseksi lypsy-lehmäksi, ”joka tyytyy vähään ja antaa paljon”.³²⁴ Hän oli myös pettynyt KEVSOS-

³²¹ Reimaa 2013, 216.

³²² Ibid.

³²³ Reimaa 2013, 217.

³²⁴ Suurlähetystön vuosikertomus 1978 ulkoministeriölle 23.3.1979, UMA.

sopimuksen vaikutuksiin kaupassa, sillä puolalaiset suhtautuivat siihen pittaamattomuudella. Tilanne oli sopimuksen kannalta jopa päinvastainen: ”Suomeenhan Puolan vienti kasvaa automaattisesti KEVSOS-sopimuksen ansiosta ja kivihiiilen vienti kukoistaa muutenkin.”³²⁵ Sopimuksen vaikutus oli nähtävissä tuonnin kasvuna.³²⁶ Enckell kehottikin harkitsemaan tarkkaan, että halutaanko varoja käyttää vienninedistämisyrittämyksiin, jotka eivät tuottaneet hedelmää.³²⁷ Samanlainen sävy jatkui myös seuraavan vuoden vuosikertomuksessa. KEVSOS-sopimus oli auttanut Puolaa, mutta Suomelle se ei juuri etua antanut.³²⁸ Puolalaiset olivat vedonneet tässä Suomen kilpailukyvyttömyyteen, joka toisin sanoen tarkoitti Enckellin mukaan Suomen kilpailijoiden suurien kaupallisten luottojen suomaa etua Puolalle.

*Puola taloudellisissa vaikeuksissaan on ilmeisesti ollut pakko vaatia tällaisenkä normaalisti ”käteismaksu”-kauppaan kuuluvien tuotteiden luototus, jolloin puolalaisten kannalta katsoen Suomi tavallaan itse syyppää menettämiinsä osuuksiin. KEVSOS-sopimus ei myöskään tältä osin tuonut lohtua. Luototuksella, edellyttäen että kilpailijat tekevät näin jatkossakin, Suomi pystyisi vuoden sisällä nostamaan osuutensa helposti kaksin- kolminkertaiseksi nykyisestäään – enemmänkin: muita mahdollisuuksia ei juuri ole ja jatkossa osuuksien ”takaisinotto” on tunnetusti erittäin vaikeaa.*³²⁹

Ainoa ratkaisu Suomen kauppataseen korjaamiselle oli siis suurten ”kilpailukykyisten” luottojen myöntäminen Puolalle. KEVSOS-sopimus itsessään ei auttanut Suomea juuri mainittavissa määrin kasvattamaan vientiään Puolaan, ja Suomi oli puolalaisten silmissä itse menettänyt asemansa Puolan markkinoilla. Kaupan tasapainottaminen olisi vaatinut joko tuonnin rajua pudottamista ja kivihiiilen etsimistä muualta, tai suurempien luottojen myöntämistä Puolalle. Muutoin Suomi sai tyytyä lypsylehmän rooliinsa. Suomella oli kuitenkin mahdollisuus kasvattaa helposti kauppaa tarjoamalla avokätisimpiä luottoja puolalaisille. Joka tapauksessa tilanne tällaisenaan oli täysin kestävä.

3. Katolinen kirkko kansantasavallan yhdistäjänä ja erottajana

Puolan ulkopoliittinen aktiivisuus sosialistisen leirin ulkopuolelle ei rajoittunut vain maihin, joista olisi saatavilla taloudellista hyötyä. Yksi merkittävimmistä Puolan kansantasavallan ongelmista oli suhde katoliseen kirkkoon ja Pyhään istuimeen, joka toimii Vatikaanivaltion ja samalla katolisen kirkon päänä. Tässä alaluvussa käsitellään poikkeuksellisesti myös

³²⁵ Ibid.

³²⁶ Ks. liite 1.

³²⁷ Suurlähetystön vuosikertomus 1978 ulkoministeriölle 23.3.1979, UMA.

³²⁸ Suurlähetystön vuosikertomus 1979 ulkoministeriölle 3.3.1980, UMA.

³²⁹ Ibid.

Montosen aikakauden valtion ja kirkon suhteisiin liittyviä raportteja, koska ne jäisivät irrallisiksi yksistään, mutta toimivat sopivasti taustoittavina Enckellin puolalaista paavia käsitteleviä raportteja ajatellen.

3.1. Liennytyt Puolan ja kirkon välillä

Puolan kansantasavallan ja katolisen kirkon välillä oli ristiriitoja aina kansantasavallan syntymisestä asti. Kirkollisen toiminnan harjoittamiseksi Puolan katolinen kirkko oli pakotettu tunnustamaan lojaaliutensa valtiolle 1950 ja 1956, mutta se säilyi kuitenkin PYTP:n hallitsemassa maassa itsenäisen ajattelun ja toiminnan linnakkeena.³³⁰ Ongelmia suhteiden välillä oli muun muassa uskonnollisen opetuksen järjestämisessä, kirkkojen rakentamisoikeudessa ja erityisesti entisten saksalaisten alueiden kirkkojen omistajuudessa.³³¹ Puolue oli yrittänyt kaventaa kirkon valtaa luomalla pseudouskonnollisia järjestöjä ja puolueita, jotka toimivat myös parlamentissa.³³² 1970-luvun puolivälistä Puolan sisäministeriön ja Neuvostoliiton valtiollisen turvallisuuspoliisin (KGB) väliset yhteydet kasvoivat kirkon ja opposition vastaisen taistelun vuoksi.³³³ Vuonna 1972 solmittiin sopimus, jossa vaatimus kouluopetuksen järjestämisestä vaihdettiin vapaaseen suhteidenpitoon Vatikaanin kanssa³³⁴, mikä takasi kirkolle ajatuksen vapauden. Katolisen kirkon suojelijana toimi kardinaali Stefan Wyszyński (1901–1981), joka säilytti arvovaltansa kirkossa tinkimättömyydellään kirkon peruseriaatteista.³³⁵ Vuoden 1976 kesän lakkojen yhteydessä katolinen kirkko toimi Puolassa eräänlaisena rauhoittelijana puolustaen lakkolaisia, mutta samalla vastustaen väkivaltaa, mikä paransi kirkon kuvaa valtion johdon piirissä, ja johti valtion ja kirkon läheisempään yhteistyöhön, vaikka suhteet säilyivätkin vielä epäluuloisina.³³⁶ Puolueen piirissä kuitenkin todennäköisesti nähtiin, että kirkolla oli tärkeä rooli kansan rauhoittajana. Olipa pääministeri Jaroszewiczkin todennut, ettei kirkkokaan ollut tukenut juhannuksen väkivallantekoja, vaikkei sosialismia kannattanutkaan, sillä ”se rakastaa Puolaa ja sen kansaa”.³³⁷

Montonen näki Puolan ja katolisen kirkon suhteen merkityksen ulkoministerille lähettämässä raportissaan, jossa hän käsitteli Puolan sisäisiä oloja vuonna 1973, jolloin hän sanoi valtion ja kirkon lähentymisen edistävän kansakunnan eheyttä, mutta puolueen johdon näkemyksen mukaan tämän esteenä oli kardinaali Wyszyński.³³⁸ Tarkemman katsauksen Puolan ja kirkon

³³⁰ Davies 2005, 460.

³³¹ Ibid.

³³² Davies 2005, 435.

³³³ Paczkowski 2002, 294.

³³⁴ Hovi 1993, 189.

³³⁵ Davies 2005, 461.

³³⁶ Halecki & Polonsky 1983, 393.

³³⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 1.3.1977 R-201/75, UMA.

³³⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 11.10.1973 R-889/247, UMA.

suhteista hän kirjoitti marraskuussa 1973, jolloin hän kirjoitti Puolan ulkoministeri Olszowskin tapaamisesta paavin kanssa aikaisemmin samassa kuussa.³³⁹ Hän mainitsi Puolan ja katolisen kirkon suhteiden varovaisen normalisoinnin olevan käynnissä, minkä hän liitti osaksi sosialistisen yhteisön suurta détente-prosessia, mutta Puolan kannalta merkitys oli suurempi kuin muissa sosialistisissa maissa Puolan kansan hyvin voimakkaan uskonhehkun vuoksi.³⁴⁰ Hän totesi lopuksi, että kirkon ja valtion välillä oli vielä paljon epäluuloa ja ratkaisemattomia ongelmia, ja ettei suhteissa tapahtuisi ratkaisevia käännteitä lähiaikoina. Kysymys oli Puolan kannalta merkittävä, sillä Montosenkin sanoin se liittyi oleellisesti kansakunnan eheyteen, mutta edusti myös suurempaa kuvaa liennytyksen osalta Euroopassa.

Seuraavan kerran Suomeen raportoitiin Puolan ja Pyhän istuimen suhteista syyskuussa 1974, jolloin suhteiden osalta oli tapahtunut uusi askel, jossa oli kyse suhteiden hoitamisesta pysyvämmällä pohjalla, joskaan kyseessä eivät olleet vielä varsinaiset diplomaattiset suhteet.³⁴¹ Montosen mukaan tällä oli merkitystä Puolan sisäisen eheyden kannalta, sillä suhteiden kehittämällä pyrittiin valtion ja kirkon välisten ristiriitojen neutralisoimiseen, erityisesti pidemmällä aikavälillä kardinaali Wyszyńskin vaikutusvallan rajoittamiseen Puolan sisällä, vaikka luonnollisesti kehitys liittyi myös Euroopan yleiseen liennytykskehitykseen.³⁴²

3.2. Puola ja Suomi vaikenevat uudesta paavista

Puolue siis toimi varovaisesti kirkon kanssa, ja yritti käyttää sitä hyödykseen kansakunnan yhtenäistämässä. Gierekin vierailu Vatikaanissa paavi Paavali VI:n luona vuonna 1977 oli esimerkki pyrkimyksistä suhteiden parantamiseen katoliseen kirkkoon.³⁴³ Osittain se oli osa Euroopan yleiskehitystä idän ja lännen välillä, mutta sillä oli hyvin vahva merkitys myös Puolan sisäiselle eheydelle. Kardinaali Karol Wojtylan tullessa valituksi paaviksi 16.10.1978 puolue joutui uuden ongelman eteen: kuinka se hoitaisi suhteitaan omaan maanmieheensä katolisen kirkon johdossa? Toinen mielenkiintoinen kysymys on, että miksi puolalainen paavi oli ylipäätään tärkeä raportoimisen aihe luterilaiselle Suomelle?

Enckell kirjoitti puolalaisista reaktioista paavin valinnan jälkeen 24.10., jolloin hän totesi innostuksen olevan suuri, mutta Puolan johto joutui suhtautumaan valintaan ”monen ristiin menevän paineen alaisena”: Se oli ylpeä kansallisista syistä, mutta toisaalta valinta aiheutti päänvaivaa, eikä se ei voinut tekeytyä asiassa välinpitämättömäksi kansan tyytyväisyyden

³³⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 27.11.1973 R-1026/281, UMA.

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 16.9.1974 R-605/193, UMA.

³⁴² Ibid.

³⁴³ Davies 2005, 473.

takia.³⁴⁴ Neuvostoliiton suurlähettiläs oli todennut Enckellille, että paavin valinta oli puhtaasti katolisen kirkon asia, joskin Enckell näki, että se ei ollut Puolalle vain kirkon sisäinen asia, mikä näkyi epäroivässä suhtautumisessa.³⁴⁵ Asia ei ollut kuitenkaan aivan niin yksinkertainen Neuvostoliitollekaan: KGB oli huolestunut katolisen kirkon asemasta Puolassa ja Neuvostoliiton Puolan suurlähettiläs Boris Aristov piti paavia erittäin antikommunistisena.³⁴⁶ Puolue toivotti paavin kuitenkin tervetulleeksi Puolaan, joskin varauksellisesti ”vallitsevien olosuhteiden ja siihen vaikuttavien monien näkökohtien puitteissa”, mikä Enckellin mukaan edusti poliittisen johdon tapaa korostaa pitkälle menevää yksimielisyyttä ja vastakohtaisuuksien olemattomuutta paavin kanssa.³⁴⁷ Varsovassa oli vitsailtu merkittävistä puolalaisista maailmalla: ”Nyt meillä on Brzeziński Washingtonissa [presidentti Carterin neuvonantaja] ja Wojtyła Roomassa. Sääli, että Dzierżyński [Neuvosto-Venäjän salaisen poliisin Tšekan ensimmäinen johtaja] on kuollut.”³⁴⁸

Puolalainen paavi saapui kuin saapuikin lopulta vierailulle kotimaahansa kesällä 1979, jolloin kansa otti vieraan vastaan voitonriemulla miljoonien puolalaisten kerääntyessä kaduille seuraamaan paavin vierailua.³⁴⁹ Enckell käsitteli paavin vierailua raportissaan, jossa hän nosti erityisesti esiin paavin Puolan johdolle esittämän puheen, jossa käsiteltiin hienovaraisesti paavin henkilökohtaisia ajatuksia Puolan oloista.³⁵⁰ Enckell suhtautui tähän hieman kriittisesti, mutta näki paavin sanoissa hänen suhtautumisensa Euroopan ja Puolan oloihin:

*Mutta pistoksia, jotka tehdään tylppäkärkisellä floretilla ei tule pitää miekaniskuina. Jobto ja järjestykseltä ovat oppineet Puolassa sulkemaan tarvittaessa korvansa. Paavi tahtoi ilmeisesti saavuttaa tuloksia, muitakin kuin kirkkokansan uskonvabvistusta, muillakin keinoin kuin osoittamalla uskonnon mahtiaseman Puolassa.*³⁵¹

Puolue vastasi paavin ”tylppäkärkisen floretin” pistoksiin pääasiassa vaikenemalla:

Puolan jobto ei ole esittänyt mitään arviota vierailusta. – – Lehtien kirjoitukset huokuvat yhtäpitävästi tyytyväisyyttä, ennen kaikkea ebkä huojennusta. Kaikki oli mennyt hyvin, niissä sanotaan, ja paljon oli saatu. Puola oli saanut runsaasti kansainvälistä huomiota osakseen ja paljon arvostusta. Vierailun katsotaan vaikuttaneen edistävästi valtion ja

³⁴⁴ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 24.10.1978 R-247, UMA.

³⁴⁵ Ibid.

³⁴⁶ Seppinen 2006, 632.

³⁴⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 24.10.1978 R-247, UMA.

³⁴⁸ Ibid.

³⁴⁹ Davies 2005, 475.

³⁵⁰ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 19.6.1979 R-167, UMA.

³⁵¹ Ibid.

kirkon subteisiin ja myös subteisiin Vatikaaniin. Arvioissa ei ole mainintoja paavin saamasta innostuneesta vastaanotosta, niissä ei mainita mitä paavi oli saarnoissaan ja puheissaan sanonut kirkon asemasta, ihmisoikeuksista, uskonnosta ihmisyyden perustana, itsemääräämisoikeudesta tai materialistisen elämäkatsomuksen vaaroista.³⁵²

Enckell näki vierailun ennen kaikkea kohottaneen kansan hiljaisen enemmistön itsetuntoa ja itsevarmuutta, ehkä jopa arvaamattomassa määrin, siinä missä puolue toivoi vierailun olevan vain yksittäinen episodi ja hetkellinen hurma.³⁵³ Enckell oli siinä oikeassa, että kansan itsetunto oli kasvanut arvaamattomassa määrin: paavin vierailu oli yhdistänyt kansaa merkittävästi ja puolueen arvovalta kansan keskuudessa tippui olemattomiin.³⁵⁴ Paavin puheet ihmisoikeuksista eivät jääneet puolalaisilta huomaamatta.³⁵⁵ Enckell ei kuitenkaan lähtenyt spekuloidaan vierailun mahdollisista seurauksista, vaikka vierailun merkityksen olikin huomannut. Puolue oli kuitenkin voimaton estääkseen vierailua tapahtumasta, ja joutui kansan tyytyväisyyden takia hyväksymään paavin saapumisen ja suhtautumaan siihen myönteisesti. Raportilla tuotiin ennen kaikkea esiin uskonnon ja uuden puolalaisen paavin merkitys Puolassa, mikä oli Puolan johdolle ongelmallinen. Entä mikä oli puolalaisen paavin merkitys laajemmassa Euroopan kuvassa? Johannes Paavali II puhui ihmisoikeuksista, jotka olivat erityisen vaikea aihe Neuvostoliitolle ja sosialistiselle yhteisölle Etykistä huolimatta. Puheet saivat vastakaikua Puolan tavallisessa kansassa hurmukseen asti. Paavi ei siis ainakaan noudattanut neuvostoliittolaisia näkemyksiä aiheesta. Vaaransiko vai syvensikö paavin puheet Euroopan liennytyshetimityksen? Enckellin mukaan PYTP oli jokseenkin hampaaton estämään paavin kansansuosiota Puolassa, mutta samalla myös kykeneväinen sulkemaan korvansa siltä. Toisin sanoen Puolan hallinasta vastasi yhä puolue vaikka se joutuikin hyväksymään paavin. KGB ja Puolan tiedustelupalvelu SB (*Służba Bezpieczeństwa*, turvallisuuspalvelu) saivatkin tehtäväkseen paavin vakoilemisen ja vaikutusvallan vähentämisen.³⁵⁶

Luterilaiselle Suomelle katolisen kirkon johtajan rooli on ollut aina kaukainen. Miksi paavista haluttiin siis kertoa peräti kahden pitkän raportin verran Suomeen? Toinen paavia käsittelevistä raporteista oli myös yksi kahdesta ulkoministerille kirjoitetusta raportista vuonna 1979. Aikaisemmin on jo käsitelty katolisen kirkon merkitystä Puolassa ja paavin mahdollista vaikutusta liennytykseen, mutta oliko puolalainen paavi Suomen ulkopoliittisten etujen mukainen? Oletettavasti ei. Enckellin mukaan puolalainen paavi ei saanut aikaiseksi

³⁵² Ibid.

³⁵³ Ibid.

³⁵⁴ Davies 2005, 475.

³⁵⁵ Lukowski & Zawadzki 2006, 308.

³⁵⁶ Seppinen viittaa historioitsija Christopher Andrew'hin, Seppinen 2006, 633.

kansannousua maassa suosioistaan huolimatta, joten paavi ei ollut Itämeren turvallisuustilanteen kannalta riski. Johannes Paavali II:n tylppäkärkinen floretti kuitenkin kosketti arkoja aiheita, ja selvää oli, ettei hän ollut erityisen ”neuvostomyönteinen”. Tämän takia paavista oli tärkeä raportoida Suomeen. Suomen puolueettomuuspolitiikan ja YYA-sopimuksen onneksi uusi paavi ei juuri koskettanut Suomea, joten vaihdoksesta ja uudesta paavista itsessään ei tarvinnut olla mitään mieltä. Esimerkiksi presidentti Kekkonen päiväkirjoista ei löydy paavin vaihdoksesta ainuttakaan mainintaa. Paavi vierailikin Suomessa ensimmäistä kertaa historiassa vasta 1989.

4. Talous ja luottamus murenevalla pohjalla

Ralph Enckellin ensimmäinen raportti suurlähettiläänä käsitteli Puolan sisäisiä oloja syyskuussa 1976. Hän kertoi Suomeen juhannuskriisin laenneen puolueen pyörtäessä päätökset hintojenkorotuksesta, mitä Enckell piti hyvin suurena myönnytyksenä, koska hintojenkorotus oli kaikesta huolimatta Puolan taloudelle pakon sanelema, ja päätöksen peruminen tuli Puolalle kalliiksi.³⁵⁷ Enckellin mukaan Puolalla oli tässä kaksi vaihtoehtoa: kuluttajahintojen nostaminen tai maatalouden tuottavuuden parantaminen, joista ensimmäinen oli nopea, toinen puolestaan hidas ratkaisu. Ongelmana Puolassa oli viljelysmenetelmien jälkeenjääneisyys, viljelmien pirstaleisuus ja huono sato parina peräkkäisenä vuonna, mikä pakotti tuomaan maahan rehua ja viljaa, joista maksettiin elintarvikkeilla ja lihalla. Vuosia kestäneen hintajäädytyksen aiheuttamaa taakkaa Puolan taloudelle kuvaakin hyvin Enckellin kuulema huhu siitä, että talonpojan kannatti ostaa maitoa valtionmeijeristä ja myydä se omanaan tuottajapalkkiota vastaan.³⁵⁸

Seuraavan kerran Enckell käsitteli aihetta joulukuussa 1976, jolloin hän näki Puolan taloudellisen kehityksen olleen sidoksissa *détenteen* ja luottamuspuutteesta sen jatkuvuudesta, eikä niinkään itse Gierekiin henkilönä.³⁵⁹ Hän yhdisti talouskasvuun liittyvän kiireellisyyden kiireeseen, joka oli vallinnut Etykin järjestämisessä 1970-luvun alkupuolella:

Subtautuminen muistuttaa eräitä kiertävänä suurlähettiläänä vuosina 1970 ja 1971 toisinaan Itä-Euroopan maissa kuulemiani äänenpainoja. Näiden mukaan oli välittömästi, aikailematta, käytettäväksi hyväksi vallinnutta otollista ”ilmapiiriä”, niin pitkälle kuin mahdollista ja niin kauan kuin se vielä vallitsi. Noissa lausunnoissa puhuttiin tarjolla olevista mahdollisuuksista, ikään kuin niitä olisi pidetty betkellisinä, ohimenevinä ja ikään

³⁵⁷ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 14.9.1976 R-985/317, UMA.

³⁵⁸ Ibid.

³⁵⁹ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 7.12.1976 R-1246/382, UMA.

kuin ei olisi katsottu voitavan luottaa niiden jatkuvuuteen. Tähän epävarmuuteen, joka aivan ilmeisesti oli ainakin yhtä paljon epävarmuutta Moskovan aikomuksista ja niiden kestävydestä, kuin epävarmuutta näiden saamasta vastakainusta, perustui, siltä minusta näytti, Itä-Euroopan maiden pienempien maiden kiire saada niin pian kuin suinkin mahdollista Euroopan oloja koskeva konferenssi aikaan. Niiden kiire johtui siis melkoisessa määrin toisenlaisista syistä kuin Moskovassa silloin osoitettu kiire.³⁶⁰

Aikaisemmassa luvussa käsiteltiin Puolan asemaa sosialistisessa yhteisössään ja suhtautumista kauppaan Suomen kanssa. Tämä lainaus vahvistaisi näkemystä, että Puolaa ei juuri kiinnostanut Suomen asema Euroopassa tai sen suhteet Neuvostoliittoon, vaan pyrkimyksenä oli päästä mahdollisimman nopeasti kauppaan lännen kanssa. Liennytyksensä avasi portit kaupalle lännen kanssa, joten ideologiaa ja rinnakkaiseloja tärkeämpää olivat kauppa, tarjolla oleva teknologia ja hinnat, joiden osalta Suomi hävisi kilpailijoilleen.

Enckell kuvasi samassa raportissa myös puolalaisten epätoivoon yltävää tapaa käydä kauppaa, jossa esimerkiksi Puolan ulkomaankauppaministeri oli Kreikassa pyytännyt apua kreikkalaisilta sopiessaan tavaravaihdosta. Enckell näki, että tällaiset menettelyt kaupassa merkitsivät Puolassa tiettyä levottomuutta vielä kesän jälkeen, ja kaupankäynti muistutti ”erehdyttävästi varovaisuustoimenpiteitä”.³⁶¹ Tilanne Puolassa saattoi siis olla räjähdysaltis, ja johto pyrki kaupalla tyyntyttämään kansan. Enckell analysoi Puolan merkitystä liennytykselle Euroopassa:

Tilanne on mitä merkillisin. Kaikkiällä Puolan ulkopuolella tahdotaan, ettei maassa tapahtuisi mitään kohtalokasta, ei vain Puolan itsensä takia vaan niiden kauaskantoisten seurausten takia, jotka sellaisella tapahtumalla saattaisi, jos sikseen tulisi, olla Puolan ulkopuolella, ennen kaikkea détenten jatkuvuuteen. Puolalla on tämän takia harvinaisen vahva poliittinen kortti pelissään.³⁶²

Puola saattoi käyttää hyväkseen, osin pakon sanelemana epävakaa sisäistä tilannettaan, koska maan ajautuminen lakkoihin olisi saattanut tarkoittaa uusintoa Tšekkoslovakian tai Unkarin miehityksestä, mikä puolestaan olisi voinut kaataa Etykin ja liennytyksen saavutukset Euroopassa suurvaltojen välien kiristyessä. Oliko mahdollista, että Suomi tyytyi rooliinsa lypsylehmänä osittain tämän takia? Tähän on kuitenkin tämän aineiston pohjalta mahdotonta

³⁶⁰ Ibid.

³⁶¹ Ibid.

³⁶² Ibid.

vastata. Enckellin jyrkkä suhtautuminen Puolaan kauppaa käsittelevissä raporteissa selittyi yksinkertaisesti sillä, että Suomen etujen puolustaminen kuului hänen työtehtäviinsä.

Seuraavan kerran raportoimisen aiheita Puolan sisäisistä oloista antoi PYTP:n konferenssi ja siellä kuulunut arvostelu puoluetta kohtaan. Enckellin mukaan konferenssi ei ollut voitonvarma ja arvostelu oli kasvanut myös puolueen sisällä, sillä joukko aikaisemmin korkeissa asemissa olleita puolueen jäseniä oli kirjoittanut oloja kritisoivan kirjeen nykyjohdolle.³⁶³ Kirjeessä käsiteltiin luottamuskriisin syventymistä puolueeseen, huonoa huoltotilannetta, epäonnistunutta vuoropuhelua yhteiskunnan kanssa sekä yleistä mielipidettä halveksivaa puolueen alkeellista propagandaa – yhteiskunta vaati todellisia demokraattisia menettelyjä!³⁶⁴ Enckell piti merkittävä sitä, että kirjeen taustalla oli poliittisesti kokeneita johtohenkilöitä, mutta konferenssin osalta hän piti tuloksia vaatimattoman varovaisina, jopa varsinaista ongelmaa kiertävinä.³⁶⁵ Puolan taloudelliset ongelmat eivät olleet kadonneet minnekään, päinvastoin. Jopa puolueen sisältä nousi johtoa kritisoivia näkemyksiä. Jos puolueen sisälläkin oli luottamuskriisiä johtoon, niin kansan keskuudessa luottamus tuskin oli yhtään sen korkeammalla.

Tällä murenevalla luottamuksella olikin seuraukset, joista Enckell raportoi helmikuussa 1980: maan pitkäaikainen pääministeri Piotr Jaroszewicz siirtyi, tai siirrettiin, eläkkeelle. Enckell näki Jaroszewiczin toimivan Gierekin ukkosenjohdattimena, johon kansan tyytymättömyys ja kielteiset tunteet olivat kohdistuneet aina vuoden 1976 juhannuskriisistä asti.³⁶⁶ Enckell ei osannut kuitenkaan sanoa varmaksi, että oliko toimenpide harkittu, sillä Jaroszewiczin oli tarkoitus puhua puoluekokouksessa, mutta puhetta oli äkillisesti lykätty ja myöhemmin peruttu kokonaan, ja puoluekokouksen viimeisenä päivänä Gierek totesi Jaroszewiczin pyytäneen pääsyä eläkkeelle. Enckell toteaa raportin lopussa, että Jaroszewicz oli kadottanut tuen kotimaassaan ja ilmeisesti myös ulkomailla toimien Gierekin ukkosenjohdattimena, mutta arvioi, ettei erottamisesta saatu huojennus kestäisi kovin pitkään.³⁶⁷

Seuraava raportti käsittelee luonnollisesti kyseistä PYTP:n puoluekokousta ja maan uutta pääministeriä, Edward Babiuchia. Jos kesän 1976 tapahtumat olivat muuttaneet maassa ilmapiiriä, niin nyt ilmapiiri oli muuttunut täydellisesti myös puolueen sisällä: vuoden 1975 puoluekokouksen voitonriemusta oli päädytty epävarmuuteen taloudellisen kasvun

³⁶³ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 17.1.1978 R-16, UMA.

³⁶⁴ Ibid.

³⁶⁵ Ibid.

³⁶⁶ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 18.2.1980 R-40, UMA.

³⁶⁷ Ibid.

hidastuttua, velkataakan kasvettua, ulkomaankaupan pysyttyä yhä vajaana ja kansainvälisen ilmapiirin muututtua.³⁶⁸ Uuden pääministerin ohjelmapuheessa myönnettiin kansantalouden tulosten heikkous eräillä aloilla, ja puolueen ensimmäinen sihteeri Gierek oli myös tiedostanut vaikeuksien ja puutteiden vaikutuksen kansalaisten elämään, mikä vei häneltä yöunet.³⁶⁹ Enckell ei pitänyt Gierekin esiintymistä puoluekokouksessa itsevarman johtajan merkinä:

Huomiota ansaitsee, että Gierek näytti pitävän tarpeellisena puolustaa toimintaansa. Taloudellisten epäsubteiden ja paineiden vaikeiden ongelmien hän selitti johtuvan osaksi menneistä (süs Gomulkan kautena tehdyistä) laiminlyönneistä ja osaksi viime vuosikymmenen alkupuoliskon nopeasta kasvuvauhdista, johon oli tullut pakko turvautua yhteiskunnallisten tarpeiden ja toivomusten tyydyttämiseksi. ”Vaikka tiedämme kaikki ne häiriöt, jotka nopea kasvu aiheutti, meidän tulee muistaa, että jos olisimme valinneet toisen tien olisimme joutuneet silloinkin vaikeuksien eteen, toisenlaisten mutta ehkä suurempien, jos työpaikkoja ei olisi ollut riittävästi tai asuntoja vielä vähemmän.” Ja samassa yhteydessä Gierek jälleen kerran toisti toteamuksensa minkä mukaan ”yhteiskunnan tarpeet ja odotukset kasvavat jatkuvasti nopeammin kuin mahdollisuudet niiden tyydyttämiseen. Tämä on pysyvä epäsubde. Sitä täytyy yrittää lieventää ottaen huomioon maamme erityisolot.” Näin ei puhu itsevarma kansanjohdaja.³⁷⁰

Enckell toivotti kuitenkin uudistukset johdossa varauksellisen myönteisesti tervetulleiksi:

Ehkä Puola on sittenkin, kaikesta huolimatta, vaikkapa varovaisestikin, vähitellen ryhtymässä niihin moniin uudistuksiin, joita sen menestyminen – eikä vähiten sen nykyisen järjestelmän menestyminen – ilmeisesti tarvitsee.³⁷¹

Enckellin silmissä vaikutti siltä, että puolueen keskuudessa oli hyväksytty tosiasiat ja todellisuus, ja lopulta ruvettu töihin Puolan ongelmien korjaamiseksi. Pääministerin vaihtaminen oli ilmeisestikin ensimmäinen askel asioiden viemiseksi eteenpäin. Tätä vaati Puola itse, mutta myös koko sosialistinen yhteisö sen ympärillä. Puolalla ei ollut varaa taloudelliseen luhistumiseen, sillä Puolan sosialismin kaatuessa päädyttäisiin joko miehitykseen tai dominoefektiin ympäröivissä maissa. Enckell ei varsinaisesti halunnut pahaa Puolalle, vaikka suhtautuikin maan järjestelmään kriittisesti. Oli kaikkien etu, sekä

³⁶⁸ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 26.2.1980 R-46, UMA.

³⁶⁹ Ibid.

³⁷⁰ Ibid.

³⁷¹ Ibid.

puolalaisten että suomalaisten, että maa pystyisi uudistumaan ja korjaamaan sisäiset ongelmansa rauhanomaisesti.

Enckellin viimeinen raportti ennen hänen eläkkeelle jäämistään käsittelee pääministerin Babiuchin hallituksen ohjelmaa. Uusi ohjelma käänsi kaiken pääläelleen: Enckell näki sen tarkoittavan puolalaisille erityisen vaikeata vaihetta elämässä korostaen säästäväisyyttä ja kuria, lopettaen haaveilun nopeasta edistymisestä ja sosialismin hedelmistä nauttimisen tässä ja nyt.³⁷² Babiuch näyttäytyi Enckellin silmissä pystyvänä hallintomiehenä ja teknokraattina, järjestyksen miehenä ilman ideologista sävytystä.³⁷³ Uusina tavoitteina oli ryhtyä korjaamaan Puolan ongelmia, rationalisoitava kulutusta, viennin lisääminen ja hintojen vähittäinen korottaminen, joka oli Enckellin mukaan Babiuchin rohkein tavoite. Päällimmäinen kysymys Enckellin mielessä oli, miksi uudistuksiin ryhdyttiin vasta nyt, miksi tilanne oli ylipäättään päässyt näin pitkälle. Tulevat tulokset riippuivat täysin uuden pääministerin taitavuudesta, tai taidon puutteesta, Enckellin mukaan.³⁷⁴ Puolue oli avannut omat silmänsä ja nyt todella pyrittiin korjaamaan Puolan ongelmat, jotka olivatkin äärimmäisen vaikeita. Enckell suhtautui ilmeisen tyytyväisenä hallituksen uusiin pyrkimyksiin, vaikka pitikin niitä vaikeasti toteutettavina. Oli positiivista nähdä, että asioita yritettiin korjata, mutta niiden toteutuminen jäi kyseenalaiseksi.

Hieman irrallinen, mutta mielenkiintoinen tapaus, tuli esiin myös postisähkeessä ulkoministeriöön marraskuussa 1978. Sähkeessä käsiteltiin tapahtumia Varsovassa Puolan perinteisenä kansallispäivänä eli 11.11., jolloin noin neljän tuhannen ihmisen todettiin kokoontuneen tuntemattoman sotilaan haudan luokse laulamaan isänmaallisia lauluja ja vaatimaan ihmisoikeuksia ja itsenäisyyttä ylistäen paavia, kardinaali Wyszyńskiä ja, ainakin väitetysti, Puolan toisen tasavallan johtaja Józef Piłsudskia.³⁷⁵ Mukana oli myös KORin³⁷⁶ jäseniä. Sähkeen kirjoittajan, kirjoitustavasta päätellen Enckellin, mukaan mielenkiintoisinta tapahtumassa oli, että poliisi pysytteli passiivisena yrittämättä hajottaa mielenosoitusta. Hän ei osannut kuitenkaan arvioida tapahtuman merkitystä, mutta piti sitä kuitenkin osoituksena piilevistä taustavoimista maassa ja vahvistavan vaikutelmaa Puolan yhteiskunnan ”labiilista”

³⁷² Suurlähettilään raportti ulkoministerille 14.4.1980 R-79, UMA.

³⁷³ Ibid.

³⁷⁴ Ibid.

³⁷⁵ Postisähke ulkoministeriöön 21.11.1978 RPS-12, UMA.

³⁷⁶ *Komitet Obrony Robotników*, suom. työläisten suojelukomitea, joka perustettiin 1976 auttamaan erotettuja ja vangittuja työläisiä.

tilasta.³⁷⁷ Syy nostaa esiin tämä sähke on KORissa, joka oli oppositiossa olevien älymystö-aktivistien perustama järjestö.³⁷⁸ Suurlähetystön raporteissa ei aikaisemmin koskaan mainittukaan kyseistä järjestöä, vaan maan oppositiota edustivat yleensä katoliset piirit ja satunnaiset maininnat toisinajattelevista aktivisteista. KORin olemassaolosta siis tiedettiin, mutta raporteissa sitä ei juuri käsitelty. Suurlähetystö ei muutenkaan antanut raporttien perusteella ääntä oppositiovoimille, vaan tukeutui pääasiassa puolalaisiin viranomaisiin, mediaan ja muiden maiden edustoista saatuihin tietoihin. Valinta oli todennäköisesti tietoinen, mutta esteenä oli myös konkreettisia ongelmia, kuten kielimuuri, yhteydenpidon vaikeus ja salaisen poliisin seuranta. Puolueettomuuden kannalta ei ollut syytä sekaantua maan sisäisiin asioihin liian syvästi. Tietenkään ei voida sulkea pois mahdollisuutta, että tietoa olisi kulkenut muuta kautta Suomeen. Tapaus joka tapauksessa kertoi siitä, että Puolassa ei uskallettu häiritä oppositiota ainakaan tässä yhteydessä.

Eläkkeelle Enckell siirtyi 13.5., jonka jälkeen suurlähetystössä ei ollut suurlähettilästä useampaan kuukauteen. Taneli Kekkonen aloitti suurlähettiläänä 1.8.1980, joten välissä on vajaa kolmen kuukauden puute suurlähettiläiden raportoinnissa. Kesän ja syksyn tapahtumista kuitenkin raportoitiin aktiivisesti Suomeen. Maassa alkoikin tapahtua kesällä, jolloin hintoja yritettiin jälleen kerran nostaa, mikä herätti mielenosoituksia ja lakkoja maassa.³⁷⁹ Gdańskissa Leninin telakoilla lakot saivat kuitenkin aivan uuden luonteen telakan erottaessa nostokurjenkuljettaja Anna Walentynowiczin, jonka puolesta telakan 17 000 työläistä ryhtyi solidaarisuuslakkoon.³⁸⁰ Lech Wałęsa nousi lakkolaisten asettaman komitean johtoon neuvottelemaan alun perin telakan työläisten vaatimuksista, mutta suostui myöhemmin edustamaan myös muita alueen yrityksiä.³⁸¹ Elokuussa hallitus suostui neuvottelemaan lakkolaisten kanssa, mutta joutui tekemään lukuisia myönnytyksiä, kuten esimerkiksi vapaiden ammattiyhdistyksen järjestämisen ja sensuurin löyhentäminen.³⁸²

Tässä tilanteessa Gierек joutui eroamaan syyskuun alussa, mistä myös Taneli Kekkonen ensimmäinen raportti 29.9. ulkoministerille kertoi. Tämä raportti päättikin Gierekin aikakautta koskevan raportoinnin. Kekkonen yhdisti Gierekin kaatumisen vuonna 1970 kaatuneeseen Gomulkaan: molemmat kaatuivat elintarvikkeiden hintojen korotuksiin, jotka laukaisivat tyytymättömyyden kansassa, mutta toisin kuin vuonna 1970, nyt lakkolaiset

³⁷⁷ Postisähke ulkoministeriöön 21.11.1978 RPS-12, UMA.

³⁷⁸ Wankel 1992, 48.

³⁷⁹ Hovi 1993 191.

³⁸⁰ Ibid.

³⁸¹ Hovi 1993, 192.

³⁸² Hovi 1993, 193.

toimivat järjestäytyneesti ja ratkaisua etsittiin neuvottelemalla mellakoinnin sijaan.³⁸³ Gierek oli noussut Puolan johtoon laajan suosion saattelemana, mutta kansainvälistä ulkopoliittikkaa tehtiin sisä- ja talouspolitiikan kustannuksella, mitä myöten Gierek oli etäännyntynyt kansasta. Puolan johto oli ennen Gierekin erottamista suhtautunut lakkolaisiin kylmästi ja ilmaissut epäilynsä ulkopuolisesta provokaatiosta, mutta suostui lopulta ehdollisesti lakkolaisten vaatimuksiin, mikä johti muutoksiin puolueen keskuskomitean politbyroon ja hallituksen kokoonpanoissa. Kekkonen kuitenkin näki lakkoilijoiden liikkuvan vaarallisilla vesillä, jotka saattaisivat johtaa sekä Puolan sisäisesti että kansainvälisesti ”arvaamattomaan ja hallitsemattomaan tapausten kulkuun”.³⁸⁴ Se millä Gierek oli päässyt valtaan, kaatoi myös hänet. Vaihdoista johtuen oltiin samanlaisessa tilanteessa kuin 1970, jolloin pelättiin mahdollista uusintoa Tšekkoslovakiasta. Liennytyks oli kärsinyt takapakkia 1970-luvulla asevarustelun kiihtyessä niin sanottujen euro-ohjusten muodossa ja eritoten vuoden 1979 lopulla alkaneesta Afganistanin sodasta. Epävakaas Puolassa olisi saattanut saada aikaan suurempia ketjureaktioita muissa sosialistisen yhteisön maissa, jos kehityksen olisi annettu jatkaa, joten puolalaisilla lakkoilijoilla oli omat rajansa, minne asti vaatimuksia voitiin venyttää. Se, että vaatimuksiin ja neuvotteluihin oli edes suostuttu, ja sen jälkeen johdossa oli päädytty henkilövaihtoksiin, kieli mahdollisesti kovenevasta linjasta Puolassa.

Vuosikymmenen loppupuoliskolla suurlähetystön huomio kiinnittyi erityisesti Suomen ja Puolan väliseen kauppaan, joka oli alijäämäisyydessään venynyt järkyttäviin mittoihin. Suhtautuminen oli myös muuttunut oleellisesti Puolan johtoon, joka ei lupauksistaan huolimatta muuttanut kauppapolitiikkaansa Suomen kanssa. Hinnankorotuskriisi ajoi puolueen ahtaalle, jolloin se joutui pönkittämään omaa asemaansa aktiivisella vierailupolitiikalla. Puolue oli joutunut hankalaan tilanteeseen myös taloutensa osalta, sillä velka- taakka jatkoi kasvamistaan ja peruselintarvikkeiden hintojen jäädyttäminen yli kymmeneksi vuodeksi kävi kansantaloudelle kalliiksi. Suhtautuminen valtiojohtoon oli vuosikymmenen lopussa lähinnä pessimistinen, mutta pyrkimykset talouden tasapainottamiseksi otettiin vastaan positiivisesti vuonna 1980, vaikka epäilyksiä niiden onnistumisesta olikin. Lopulta Gierek kaatui samaan kuin hänen edeltäjänsäkin. Opposition olemassaolo tiedostettiin epämääräisesti, mutta puolueen nähtiin kuitenkin olevan niskan päällä. Missään vaiheessa mieleen ei tullut, että olisiko sosialismi voinut kaatua Puolassa.

³⁸³ Suurlähettilään raportti ulkoministerille 29.9.1980 R-187, UMA.

³⁸⁴ Ibid.

Loppulause

Suomen ja Puolan kansantasavallan suhteet kehittivät Puolan yhtyneen työväenpuolueen ensimmäisen sihteerin Edward Gierekin aikakaudella 1970-luvun alussa myönteisissä ja toiveikkaissa tunnelmissa. Gierek toi selvän eron edeltäjäänsä, ja johtajan vaihdokseen suhtauduttiinkin aluksi varovaisella mielenkiinnolla, koska Tšekkoslovakian miehitys oli vielä tuoreessa muistissa. Puolan uudistuksiin ja uudistuneeseen politiikkaan suhtauduttiin pääasiassa myönteisesti, välillä maan taloudellista kasvua seurattiin jopa vaikuttuneesti. Suomi nähtiin mieluusti osana Puolan Pohjoismaihin suuntautuvaa ulkopoliittikan suuntausta, mutta Ruotsin roolia sen keskiössä kadettiin. Uudella pohjoismaisella suuntauksella nähtiin kuitenkin olevan arvoa myös Itämeren turvallisuuspoliittisen tilanteen lujittamisessa. Taitekohdan suhtautumiseen teki vuoden 1976 kesän hinnankorotuskriisi, jonka jälkeen suhtautuminen Puolan sisäiseen kehitykseen oli jokseenkin pettynyttä. Vuosikymmenen lopussa esitettyjä uudistuksia ja pyrkimyksiä sisäisen tilanteen korjaamiseen tervehdittiin positiivisesti, mutta kyseenalaista oli niiden vaikutus, ja ylipäätään ne olivat myöhässä. Erityistä huomiota kiinnitettiin Gierekin alkuajoista asti kansan eheyteen, mutta vuosikymmenen lopulla johtava puolue oli joutunut heikkoon asemaan, mistä kertoivat sen epätoivoiset pyrkimykset kosiskella kansaa isänmaallisuudella, ulkopoliittikan saavutuksilla, parantuvilla suhteilla katoliseen kirkkoon ja Coca-Colalla.

Maiden suhdekehityksen suurin ongelma oli koko 1970-luvun jatkunut kaupan epätasapaino, joka johtui Suomen suurista kivihiihdiostoista Puolasta. Vuosikymmenen läpi Suomella oli selvä toivomus päästä tasapainoisempaan kauppaan Puolan kanssa. Mallia kaupankäyntiin haettiin Suomen idänsuhteista: kivihiihden aiheuttamaa kauppaepätasapainoa haluttiin korjata suurilla paperi-, rakennus- ja metalliteollisuuden projekteilla samalla tavalla kuin Neuvostoliiton kanssa. Mukana oli myös presidentti Kekkonen, joka yritti viedä suomalaisten yritysten toimintaa Puolaan, jossa tunnettiin vielä 1970-alussa suurta mielenkiintoa yhteistyöhön Suomen kanssa. Suomi jäi kuitenkin hieman hullunkurisesti liennytyksen aiheuttamaan varjoon: Euroopan liennytyskehitys ja Neuvostoliiton suhteiden parantuminen Länsi-Euroopan suuriin maihin, kuten esimerkiksi Ranskaan, Isoon-Britanniaan ja Saksan Liittotasavaltaan, toivat Suomelle kilpailua kaupan osalta. Suomen asema idän ja lännen välissä puolueettomana maana ei enää merkannutkaan yhtä paljon kuin aikaisemmin, joten suhteiden puhtaudella ja oikeaoppisuudella Neuvostoliittoon ei saatu etua kaupassa Puolan kanssa. Yksinkertaistetusti sanoen kauppaa käytiin nyt teknologialla, hinnoilla ja edullisilla luotoilla.

Presidentistä ja aktiivisesta ministeritason vierailupolitiikasta huolimatta Suomi ei onnistunut vaikuttamaan kauppataaseeseen. Suomelle jäi tahtomattaan kovan valuutan lypsylehmän rooli ilman, että olisi yritetty käyttää hyväksi ostetun kivihilen määrää kauppakeskusteluissa. KEVSOS-sopimus ei onnistunut kasvattamaan vientiä Puolaan, ja suomalaisten harmiksi sen suurin vaikutus oli tuonnin kasvu. Puolalaisten jatkuvat lupaukset tilanteen korjaamisesta jäivät vaille seuraamuksia, ja heidän silmissään tilanne oli suomalaisten aiheuttama. Täten myös epätasapainokin oli luonnollinen.

Tilanne ei ollut muuttunut juuri Suomen suhteista Puolan toiseen tasavaltaan, sillä suhteiden kehitys oli riippuvainen Euroopan yleisestä tilanteesta ja Neuvostoliitosta. Suomen rooli puolueettomana maana teki siitä toisen maailmansodan jälkeisessä Euroopassa luonnollisen kohteen Puolalle – yhdistihän maita Itämeri ja pyrkimykset rauhan vahvistamiseen alueella. Etykiin Puola suhtautui innolla, mutta Etyk ei tarkoittanut Suomelle kaupan kasvua. Puola antoi tunnustuksensa Suomen puolueettomuudelle toisin kuin muutamat muut Euroopan sosialistiset maat, mikä helpotti välejä, vaikkei se poikkeukselliseen suhdekehitykseen johtanutkaan. Molemmilla mailla oli Neuvostoliittoon oma erikoissuhteensa: Puola pääasiassa kannatti kaikkia Neuvostoliiton kansainvälisiä aloitteita, Suomi taas pyrki korostamaan omaa puolueettomuuttansa. Ensimmäinen sai tällä tavalla enemmän liikkumatilaa sisäisesti ja omissa suhteissaan länteen, jälkimmäinen puolestaan pyrki turvaamaan oman liikkumatilansa kansainvälisesti ja sisäisesti.

Puolalla nähtiin olevan omia ulkopoliittisia tavoitteita, jotka tosin olivat vain oman yhteisönsä sallimassa liikkumatilassa. Kansainvälisen päälinjan raamit määriteltiin Moskovassa, mutta motiivit ja niiden toteuttaminen olivat puolalaisten käsissä. Kansallisia motiiveja oli nähtävissä suhtautumisessa Euroopan puolueettomiin maihin, Etykiin ja Saksan Liittotasavaltaan. Toisaalta haluttiin korostaa Puolan olevan sosialististen maiden numero kaksi heti Neuvostoliiton jälkeen. Toisin kuin Neuvostoliitto, Puola ei kuitenkaan ollut kahlittu samalla tavalla puolustamaan sosialismia, joten ideologinen painotus oli vähäisempää Puolan johdossa. Siitä huolimatta Puola oli tarpeen vaatiessa myös valmis puolustamaan proletaarista internationalismia ja oikeaoppista sosialismia.

Suomessa suhteilla nähtiin olevan merkitystä, vaikka ne olivatkin alisteisia Neuvostoliiton-suhteille. Puolassa nähtiin ennen kaikkea suuria kauppamahdollisuuksia ja isoja markkinoita, mutta suomalaisten epäonneksi Suomella ei ollut tarjottavaksi kaikkea mitä Puola halusi nyt ja heti peläten *détenten* olevan vain välivaihe kansainvälisissä suhteissa, mitä se lopulta olikin. Puolalla oli myös merkitystä yhteisönsä toiseksi suurimpana maana, jonka kautta pystyttiin

laajentamaa näkökulmaa sosialistisen maailman sisälle. Puolalle Suomi oli puolestaan ystävällinen maa, jonka kautta olisi saattanut saada länsimaista teknologiaa, kunhan hinnasta olisi päästy sopuun. Puolan velkataakan kasvaessa ja sekä sisäisen että taloudellisen tilanteen huonontuessa, Suomi jäi ikävään asemaan maana, josta se sai kovaa valuttua velkojensa maksamiseen ja kansansa rauhoittamiseen.

Sosialistiselle Puolan kansantasavallalle ei nähty olevan vaihtoehtoa, vaan se hyväksyttiin luonnonlakina, jonka vahvistaisi viimeistään Neuvostoliitto. Vuoden 1976 jälkeen Puolan sisäistä tilannetta pidettiin jatkuvasti epävakana ja räjähdykselle alttiina, mutta mikään määrä lakkoilua ei sosialismia kaataisi. Uuden vuosikymmenen alussa olikin pelko Puolan miehityksestä Solidaarisuuden lakkoilun vuoksi. Miehitystä ei lopulta tapahtunut, mutta tilanteen rauhoittamiseksi Puolassa julistettiin sotatila 13. joulukuuta 1981.

Lähteet ja tutkimuskirjallisuus

I Painamattomat lähteet

ULKOASIAINMINISTERIÖN ARKISTO, Helsinki

UM 5 C RAPORTIT VARSOVA 1970–1980

VUOSIKERTOMUKSET VARSOVA 1970–1972 ja 1975–1980

II Painetut lähteet

Kekkonen, Urho 1980: *Tamminiemi*. Toimittanut Maarit Tyrkkö. 3. Painos. Amer-yhtymä Oy Weillin+Göös, Espoo.

Kekkonen, Urho 2003: *Urho Kekkonen päiväkirjat 3, 1969–74*. Toim. Juhani Suomi. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki

Pastinen, Ilkka 2007: *Uusi maailmanjärjestys. Kylmästä sodasta globalisaatioon*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

Ulkoministeriön julkaisuja 1/2009 I. Vieraiden valtioiden kanssa tehdyt sopimukset. Kahdenväliset sopimukset. Ulkoasiainministeriö, Helsinki 2009.

Vladimirov, Viktor 1993: *Näin se oli... Muistelmia ja havaintoja kulissientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954–84*. Venäjänkielisestä käsikirjoituksesta suomentanut Arnold Hiltunen. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

III Sähköiset lähteet

Finlex. Diplomaattisia suhteita koskeva Wienin yleissopimus. Luettu 17.5.2021.

<https://finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1970/19700004>

Presidentti Kekkonen puhe ensimmäisen sihteerin Gierekin ja puheenjohtaja Jaroszewiczin kunniaksi tarjotuilla juhlapäivällisillä 26.11.1974. Luettu 21.5.2021.

<https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/11195/TMP.objres.4025.html?sequence=1&isAllowed=y>

Presidentti Kekkonen yleisradiossa esittämä tervehdys Puolan kansallispäivänä 22.7.1974.

Luettu 21.5.2021.

<https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/11228/TMP.objres.4029.html?sequence=1&isAllowed=y>

Ulkopoliittisen instituutin ylläpitämä Suomen ulkopoliittikan Eilen-arkisto ja kronologia.

Luettu 17.5.2021. <https://www.eilen.fi/fi/chronology/1977/?q=Poland>

Varsovan suurlähetystön verkkosivut. Luettu 17.5.2021.

<https://finlandabroad.fi/web/pol/etusivu>

Yle Uutisten artikkeliarkisto: ”Puolan salainen poliisi murtautui Suomen lähetystöön 70-luvulla”. 16.4.2004 (muokattu 9.6.2008). Luettu 12.11.2019.

<https://yle.fi/uutiset/3-5156715>

IV Hakuteokset

Ulkoasiainhallinnon matrikkeli 1918–1993: 1. Toim. Jussi Nuorteva ja Tuire Raitio. Ulkoasiainministeriö, Helsinki. 1993.

Ulkoasiainhallinnon matrikkeli 1918–1993: 2. Toim. Jussi Nuorteva ja Tuire Raitio. Ulkoasiainministeriö, Helsinki. 1996.

V Tutkimuskirjallisuus

Cieślak, Tadeusz 1983: *Historia Finlandii*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław.

Davies, Norman 2005: *God's Playground – A history of Poland II*, Revised Edition. Oxford university press, Oxford.

Halecki, Oscar & Polonsky, Antony 1983: *A History of Poland. New edition. O. Halecki. With additional material by A. Polonsky*. Routledge & Kegan Paul, Lontoo.

Hovi, Kalervo 1993: *Puolan historia*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

Jakobson, Max 1993: ”Suomalainen puolueettomuuspolitiikka”, *YYA-Suomi*, sivut. 154–167. Toim. Ilkka Herlin. Historiain Ystävien Liitto ja WSOY, Helsinki.

Kallentautio, Jorma 2005: *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopolitiikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan unionin jäsenyyteen 1995*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Laakia, Raimo 2005a: ”Ulkoministeriön mustalistajuttu” s. 65–83. *Solidarnoscin nousu tubosi imperiumin: suomalaisen tukiliikkeen pieni historia*, toimittanut Raimo Laakia. Raimo Laakia, Sipoo 2005.

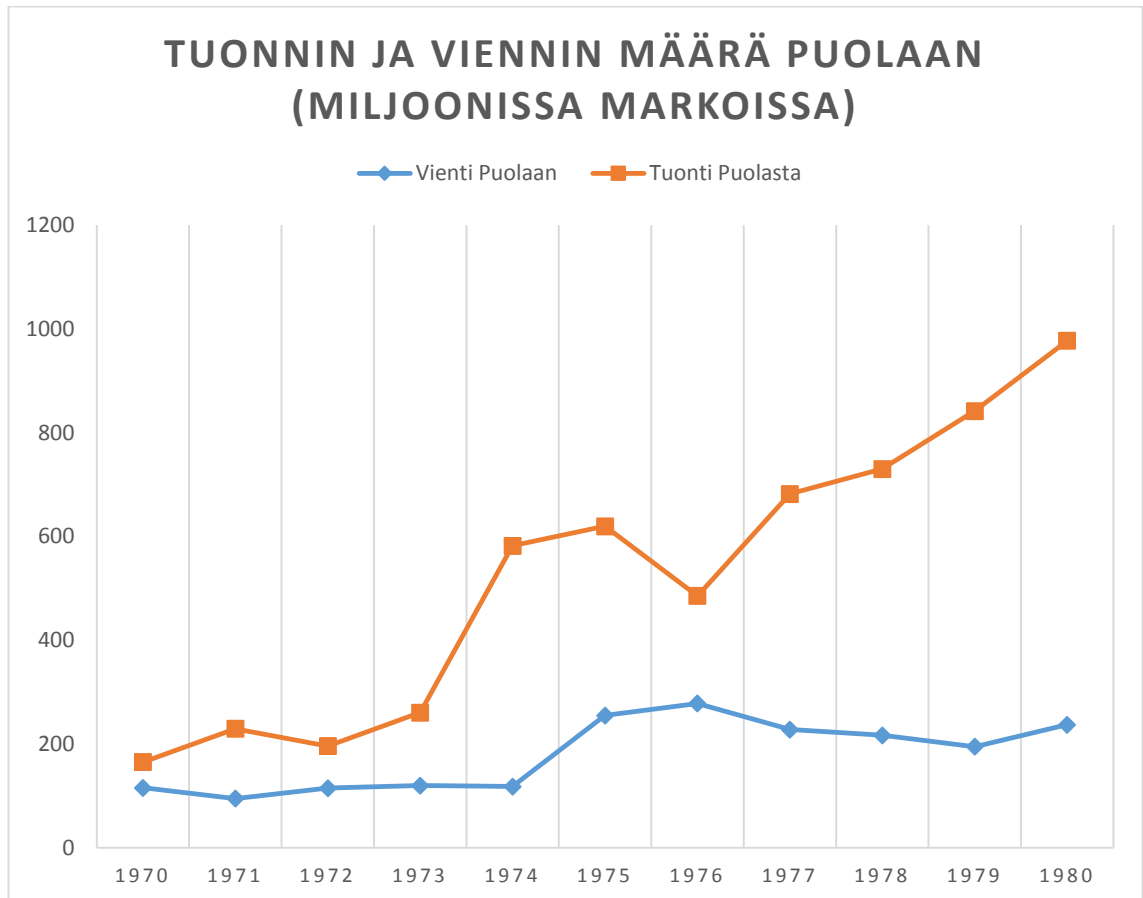
Laakia, Raimo 2005b: ”Mitä teki Varsovan suurlähetystö?” s. 108–110. *Solidarnoscin nousu tubosi imperiumin: suomalaisen tukiliikkeen pieni historia*, toimittanut Raimo Laakia. Raimo Laakia, Sipoo 2005.

- Lukowski, Jerzy & Zawadzki, Hubert 2006: *A Concise History of Poland*. Second edition. Cambridge university press.
- Nevakivi, Jukka 1993: ”Johdatus nyky-yhteiskuntaan ja maailmaan”, Jukka Nevakivi, Seppo Hentilä, Lauri Haataja, *Poliittinen historia. Johdatus tutkimukseen*. Sivut 37–70. Oy Finn Lectura Ab, Helsinki.
- Nevakivi, Jukka & Hentilä, Seppo & Haataja, Lauri 1993: *Poliittinen historia. Johdatus tutkimukseen*. Oy Finn Lectura Ab, Helsinki.
- Paczkowski, Andrzej 2002: “Polish-Soviet Relations 1944–1989: The Limits of Autonomy”. *Russian History*, vol. 29, No. 2/4. Sivut 277–300.
- Paasivirta, Juhani 1968: *Suomen diplomaattiedustus ja ulkopoliitiikan hoito itsenäistymisestä talvisotaan*. Werner Söderström osakeyhtiö, Helsinki.
- Penttilä, Risto 1993: ”YYA-sopimus solmimisesta raukeamiseen”. *YYA-Suomi*, sivut. 47–57. Toim. Ilkka Herlin. Historiain Ystäväin Liitto ja WSOY, Helsinki.
- Pullat, Raimo 1997: *Suomi ja Puola. Subteita yli Itämeren 1917–1941*. Kääntänyt Miikka Kallio. Hakapaino Oy, Helsinki.
- Reimaa, Markku 2013: *Diplomatian taikuri – Ralph Enckell*. Edita, Helsinki.
- Seppinen, Jukka 2006: *Neuvostotiedustelu Suomessa 1917–1991. Strategia ja toiminta*. Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä.
- Seppänen, Esa 2007: *Itäsubteiden kolmiodraama. Kekkonen – Brežnev – Kosygin 1960–1980. Henkilökohtaisten subteiden luonne, rooli ja merkitys*. Turun yliopiston julkaisuja. Yliopistopaino, Helsinki.
- Soikkanen, Timo 2003: *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopoliitiikan hoito Kekkonen kaudella I. Kansainvälistymisen ja muutosvaatimusten paineessa 1956–69*. Ulkoasiainministeriö, Helsinki.
- Soikkanen, Timo 2008: *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopoliitiikan hoito Kekkonen kaudella II. Uudistumisen, ristiriitujen ja menestyksen vuodet 1970–81*. Ulkoasiainministeriö ja kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Suomi, Juhani 1996: *Urho Kekkonen 1968–1972. Taistelu puolueettomuudesta*. Toinen painos. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

- Suomi, Juhani 1998: *Urho Kekkonen 1972–1976. Liennytyksen akanvirrassa*. Kustanneosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Suomi, Juhani 2016: *Suomi, Neuvostoliitto ja YVA-sopimus*. Kustanneosakeyhtiö Tammi, Helsinki.
- Szordykowska, Barbara 2002: ”Finlandia w świetle historiografii polskiej oraz polskich źródeł archiwalnych” Sivut 673–690. ”*Muille maille vierahille...*” *Kalervo Hovi ja yleinen historia*. Turun historiallinen arkisto 56, Turun historiallinen yhdistys.
- Tarkka, Jukka 2012: *Karhun kainalossa. Suomen kylmä sota 1947–1990*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Tiusanen, Tauno 1979: *Toisinajatteleva sosialismi*. Kirjayhtymä, Helsinki.
- Wankel, Charles 1992: *Anti-Communist Student Organizations and the Polish Renewal*. Macmillan Academic and Professional LTD, Lontoo.
- Werblan, Andrzej 2001: ”Czasy Edwarda Gierka” s. 107–113. *Polska Ludowa 1957–1980*, 2015, toimittanut Paweł Dybicz. Julkaistu alunperin lehdessä *Przegląd* 32/2001.
- Zeman, Zbyněk 1991: *The Making and Breaking of Communist Europe*. Basil Blackwell Ltd, Oxford.

Liitteet

Liite 1

Puolan ja Suomen välinen vaihtokauppa miljoonissa markkoissa vuosina 1970-1980. Vertailuluvuksi euromäärässä vuoden 1970 115,4 miljoonaa markkaa vastasi 171 miljoonaa euroa. Vuonna 1980 puolestaan 237 miljoonaa markkaa vastasi 120,3 miljoonaa euroa. Huolimatta markkamääräisen summan kasvusta, viennin arvo oli todellisuudessa laskenut. Luvut perustuvat suurlähetystön 1980 vuoden vuosikertomuksessa annettuihin lukuihin. Varsovan suurlähetystön vuosikertomus 1980 13.3.1981, UMA.